ÇIJEMBAJ ulь SEJIL

GRAMATIJKA TALDAVЬC

ORTA MEKTEPTIҢ V KLASЬNA ARNALOҚAN

BAҚASЬ 60 TIJIN

QAZAҚЬSTAN BASPASЬ — 1936

ÇIJEMBAJ ulь SEJIL

GRAMATIJKA TALDAVЬC

ORTA MEKTEPTERDIŊ VKLASЬNA ARNALQAN

(Propessor ÇUBAN ulьnьŋ gramatijkasьnьŋ I вөlimine daqdьlandьruv materijaldarь)

Qazaqьstan oquv isterin вasqaratьn qalьq komijssarijatь вekitken





QAZAQЬSTAN BASPASЬ—1936

ЖИЕНБАЕВ СЕИЛ

ГРАММАТИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ

ДЛЯ V КЛАССА СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

(Сборник упражнений к I части грамматики проф. ЖУБАНОВА)

Утверждено Наркомпросом Каз. АССР

КАЗАХСТАНСКОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО—1936

Tanьstьruv.

Bul kitap propessor Çuban uĭьnьn gramatijkasьna (V k.) daqdьlandьruv materijaldarъ esebinde qoldanuvqa arnalqan.

Kərsetilgen paragraptar gramatijkadaqь paragraptar.

Oquvcьlarqa çenildik çasav ycin taldav materijalьnьn aldьnan gramatijkadaqь ereçelerdi qьsqaca çazьp otьrdьq.

Автor.

Səjlem

§ 5. Səjlem.

Ajaqtalqan ojdь bildiretin bir jə bir nece səzdi ***səjlem*** dejmiz.

1. Çattьquv

Mьna tekistilerdi səjlemge ajьrьp kəcirinder. Səjlem ajaqьna noqat qojьp çaqa səjlemdi bas əripten çazьqьz. Өlendi kəcirgende çolьn çoloqa çazьqьz. (Өlennin ər bir çolь, səjlem bitse-bitpese de, bas əripten çazьladь).

I. „Teqdik" qalqozь eki çьldьq өmirdi artьna salqanda adam tanьmastьq bop өzgerdi burьnqь avьldьq ornьna çaqa avьl çaqa yjler salьndь, eski avьldьq irgesi bьt-cьt bolьp səgildi baj-qulaqtarь ajdalьp kedej, ortacanьq irgesi birikti avьl çumьsь ekpindilik sotsijaldьq çarьstь yjrencikti ədetke ajnaldьrdь avьl çastarьnьq icinen belsendi isker çastar cьqtь sonьq biri bolьp Ceker de kөterildi.

Bejimbet, Qьzьl əskerdiq yji.

II. Otьrmьn kөp icinde men de tьqdap
Kөqilim qьrqa cavьp ojqa qulap
Muvzьjka ulь otannьq kyjin tartьp
Cecender çurt çigerin çattь cьqdap
Sajrandap çavdь alqan el cebin buzьp,
Duvmandap tojdaj tobьn dyken qьzьp
Qartasьn qara çerdiq qajta çasap,
Tarьjqtьq çaqa betin çattь sьzьp.

Ilijas, Keqes.

III. Kəne, at!—
dedi qarap çoldasьna,—
Tijgizbe ne çyrekke, ne basьna
Çeqil qaba çaralap ustap alьp
Məskevdegi aqdardьq ordasьna
Aparajьq eltirmej.

Səsijt, Aq ajuv.

IV. Atadan az qalqan maldь
Saqtav ycin cьвьn çandь
Talaj otqa salьp em
Talaj çerden yzip-çulьp,
Ornь kelse, quldьq urьp
Talaj olça tavьp em
Syjtip çyrip Səvet kelip
Səvdegerge əlek kelip
Səngen camdaj вop ketti

Səвijt Dənentaj ulь, Əj, çalqan aj!

§ 6. Səjlemniŋ sazь.

Bolqan, bolьp çatqan nemese вolacaq oqьjqalardьn çajь qaвarlaj səjlengen bolsa, səjlem *qaвar sazdь* boladь. Qaвar sazdь səjlem вitkennen kejin noqat qojьladь.

Bir nərse çajьnan surala səjlengen вolsa, səjlem *surav sazdь* boladь.

Bir nərsege taŋdana, opьna, вirevge ətine, вujьra, acuvlana sejlegen səjlem *lep sazdь* boladь.

Surav sazdь səjlem soŋьnan *surav вelgisi,* lep sazdь səjlem soŋьnan *lep вelgisi* qojьladь.

2. Çattьquv.

Kəcirip, tijisti çerlerine lep вelgisin, ja surav вelgisin qojьndar.

I. Bular çyrip вaradь. Qajda вarmaqcь. Bul çumвaq, вul qaraŋqь. Əzirgi oj—açal qurьqьnan вir qutьlьp ketyv. Bir qutьlьp ketse, sosьŋqь çumьs ətinen ətzi cecile вermekci.

— Aqataj, вygin qonьp ketsejci—dedi çalвьr cactь qara qьz, kəziniŋ çasьn moncaqtaj təgip.

Bul Qojcьqaranьŋ qarьndasь Moncaq.

— Bolmajdь, qalqam. Aqaŋa rençime. Aqaŋnьŋ вasьna kyn tuvdь. Saqьnarsьn, çydersin... Ьstьq ças pen qajqьndь çuv da, əke-cecege вel вol. Sen meniŋ qarьndasьmsьn. Sen qьz вolma, ul вol. Meniŋ ajtarьm osь, qalqam.

Ymit te, Etikpaj da, ən-tysi ekenin вile almaj, meŋ-zeŋ вolьp ɪz-kem turdь.

— Çyresin вe, qalqam—dedi Ymit.

— Çyremin,—dedi Qojcьqara.

— Çolьŋ вolsьn. Baqьtьŋ acьlsьn. Sen tuvmasaŋ, qajter edim.

ndej balam bolmasa, qajter edim. Өmirge ьrьjzamьn. Çalqьz
nicim: qajda çyrseŋ de, esiŋnen tastama. Mьna baqa caldь ojla,
ni ojla. Bizdiŋ kəriligimizdi ojla, өziŋnen basqa syjenicimizdiŋ
qьn ojla...

Bejimbet, Өlim tьrnaqьnda.

II. Qьzьqtь elde er bilegi tala ma,
Cat eŋbekte caldьqьp dem alama;
Eŋbek eri qurmettegen kөsemniŋ
Çalpь eŋbekci soŋьna ermej qala ma.
Bizdiŋ eŋbek өnimi yzdik ozuvda,
Tasqьn suvdaj, bөgetterdi buzuvda.
Өndiristiŋ barlьqьn da qьzdьrьp,
Staqanьp qozqalьsь qьzuvda.
Endi cattьq carьqtasьn, calqьsьn
Endi qanat-talaj, qajrat qalqьsьn
Endi bilek bulcьq eti bultьldap,
Kөŋil bөlip kynce balqьsьn
Soq dabьldь Qaq daŋqьldь duvmandat
Bas sьrnajdь, sьrqanatьp suvmaŋdat
Sьzdьrt qobьz, sьzьlt sьrlь sьbьzqь
Kerim kernej kernesin kyj duv maŋdь ap
Cert ceberlev, dop dyrsildet duvtardь
Soq, sьŋqьldat Sьldьr qaqtьr gijtardь
Kyjlensin kyj, gyldensin kyj, kylsin kyn.
Kөter kөkke gyvlet kyjli gijtardь
Çavdьr çerge, çaltьr çavhar çaŋbьrdь
Çarьq-çurьq çer men çançaq çajnap çaŋqьrdь.
Gyrsildet kyj Solqьldat soq, qattьraq,
Daŋqьranь, dombьranь təmbirdi

Səken, Adam.

III. Ajt borazna bavьzdalqьr, kөk colaq,
Əj, Mьrqьmbaj... Çygendemej, noqtalap...
Өk өk aram qatqьr kөk sьjьr.
Nege entiget, nege çiji toqtalad

Əj, qudaj aj, kөrsettiŋ av kөrimdi,
Kөrim qьlmaj bersen edi өlimdi
Bygin yjde çatatuqьn ekemin,
Mьrqьmbaj men çiberip aq kelindi.

Əj, qudaj aj, avьlnaj aq qorladь av
Soqan tьjuv, soqan çaza bolmadь av
Ajt, borazna kək colaq ijt, tartpavьn
Bərekeldi aj savьn sьjьr sorladь av

Bejimьet, Kedejdiŋ kejistigi.

§ 7. Səjlem myceleri.

Bajandavьc. Səjlem myceleriniŋ icinde birevdiŋ ja birdemeniŋ ne qьlqanьn, ja ne bolqanьn bajandap turatьnьn *bajandavьc* dejmiz.

3. Çattьquv.

Mьna səjlemderdiŋ bajandavьctarьn tabьndar.

Qasqьrbajdь da, onьŋ qasьndaqьlarьn da ojlarь aldadь. Ujalьnьŋ dəŋin bavьrlaj Qajraqtьqa tartatьn çol, bir az ilgerilej tysip, ekige bəlinetin. Sonьŋ birevi Çaltьrcaqa, birevi Qajraqtьqa burьlatьn. Çoldьŋ ajьr çerine kelgende aptomobil Çaltьrcaqa qaraj çəneldi.

Çaltьrcanьŋ ьq çaqьnda Qultaban avьlь, sьrt çaqьnda Savьtpaj men Çavlьbaj avьlь otьr edi. Çavlьbajdaqь Izbasarqa tyser dep çorьp edi Qasqьrbaj, o da bolmadь.

Çajlavda otьrqanda qonьstas, eryvles bolqan 5-6 avьlqa bir qьzьl otav berilgen edi. Çajlavdan avьldar kyzdikke taraqasьn: „Kəp avьl osь. Qacan taraqanca, qьzьl otav Qultaban avьlьnьŋ qasьnda bolsьn" dep avьldьq keŋes qavlь qьlqan.

Qultabannьŋ Qasqьrbaj avьlь çaq cetinde qьzьl otav yji tigilip, caŋьraqьna qьzьl tuv bajlanqan.

Qultabanqa qaraj zьmьraqan aptomobil aqьzqan qalpь men qьzьl otavdьŋ aldьna kep toqtadь.

Səbijt, Temirtas.

4. Çattьquv.

Mьna səjlemderge təmengi çaqьndaqь səzderdiŋ icinen bajandavьc qosьp çazьŋdar.

I. Çol osь aradan eki... Biri Duvanqa, biri qalьŋ aqactьŋ icine... Aqac iciniŋ qьsqь əmiri...: əlke bojьnda cubьrьp çatqan çyrginci onda..., arnap cьqqan adamdar qana... Aqac iciniŋ eli qьsqa qaraj çalpь qabardan... „Dejdi" qabar men əmirlerin ətkizip, avьldan attap cьqpaj, çajlь çazdь kytyv men... Əzince bul da...

Be'jimьetten.

Qosьlatьn bajandavьctar mьnalar: *cala, qьzьq, boladь, ajьrьladь, bmir, kiredi, çyredi, bolmajdь.*

II. „Balqa-Oraq" qalqozь bul maqajdьq maqdaj aldь sanalьp... Bqkej kedej, batьraqtardan: myceleri..., ьrьq kezektik... Qolqa tyspej çyrgen iri eqbekti... Qatьn qalacьna, bala-caqasьna dejin sьbanьp çumьsqa...

Bejimbet, Qьzьl əskerdiq yji.

Qosьlatьn bajandavьctar mьnalar: *saj, kyrildep turadь, quralqan, kiristi, burqьratьp çattь, çoq.*

III. Qajrollanьq planьn çer bəlisi... Osь kesir Qajrollanьq qolajaqьn..., tilin... „Bul bir maqan qьrsьqa kelgen is boldь" dep...ol. Qajrolla romandь kəp oqьqan... „Evropa, orьs çazuvcьlarьnan oqьmaqanь... Biraq, onьq bzi oqьmaj, birevden qana estigen bir romanь... Ol.

„Pəlen rьjtsar, pəlen degen kinəzdiq qьzьna...

Səbijt, Temirtas.

Qosьlatьn bajandavьctar: *kesti, bar, çigit, bajladь, camalь, buzdь, ojladь, qacьq bolьptь.*

Bastavьc. Səjlemniq kimniq jə neniq çajьnan səjlegendigin kərsetetin mycesin *bastavьc* dejmiz.

5. Çattьquv.

Bastavьctь tabьqdar.

Avьl caruvacьlьq ərtelinin çana ylgi ustabьn qabьldaqan ekpindi qalqozcьlardьq Odaqtьq II sijezinen beri yc çarьm aj btti. Ondaqan mylijen qalqozcьlar qalqoz turmьsьndaqь Stalin zaqьnьq barlьq mьqtь kycin bz bastarьnda sezgendej boldь. Çana ustappen quraldanqan qalqozdarьmьz kəktem egisin btken çьldaqьdan ana qurlьm artьq çyrgizip otьr. Qalqozcьlar bndirisinin is çyzinde qalqozdьq tolьq ijesi ekendigin sezip, çumьstь burьnqьdan da çaqsьraq istej bastadь, bzinin qalqoz caruvacьlьqьnьq ilgeri basuvь çolьnda belsene kyrese bastadь. Kəzirde barlьq əngime qalqozcьlar sijezi qabьldaqan çana Odaqtьq Qalьq komijssarlar kenesi men BK(b)P Ortalьq komijteti bekitken avьl caruvacьlьq ərtelinin ylgi ustabьn durьs çyzege asьruvda bolьp otьr.

Partija çumьsьnьq ekpindi mindetteri.

6. Çattьquv.

Mьna səjlemderdiŋ bastavьctarьn qosьp çazьŋdar.

I. Qudьqqa . . . qulaqan.
Qulaqanda . . .
Qavip-qatersiz ojnaqan
. . . . . .)
Suvsaqan qulan cubьrsa
Asa bir asa qulavdan,
. . . . qaq bolar.
Çolbarьsqa çol tosqan
Qazalь . . . tap bolar.
. . . . . .
Çyregiŋdi çulьp çem eter
Qazaŋa capqan ol . . .
Izdegeni tap bolьp.
. . . . . .
Alalь saqa atьsqan,
Çalaŋ ajaq qum basqan,
Tal cьbьqqa talasqan
Bir kyni edim . . . bala

Cəŋgerej, Ɵleŋderi.

Qosьlatьn bastavьctar: *qur saqa, izdegeni, qulan, qulan, men, ajuvan.*

II. . . . azьraq oj bəlejin dedi. Attьŋ çortьsьna cajqalьp avьrьp kele çatqan . . . umьtьlqandaj boldь. Çol qьsqartuv ycin çoldasьm men səjlesyvdi . . . ɵzimde tilep kele çatьr edim. Biraq, burьn sьrlas adamьm bolmaqansьn, əŋgimege qandaj çajьnьŋ barьn anьq bile almaj, səz acpap edim, (bul səjlemde *bastavьc* bar ma?) ...əŋgimeni neden bastarьmdь bilmedim. Çol çajьn ajtьp kele çatqanda . . . bar edi.

Bejimbet, Cuqanьŋ belgisi.

Qosьlatьn bastavьctar: *men, Cuqanьŋ belgisi degeni, əŋgime, men, ic te.*

III. Kyn tɵbeden avmaj aq
Tyzedi . . . cavьstь.
Qos . . . tigildi
Qajьrqa bitken qamьstaj.

Kecegi ketken qosьnqa
Bulandaqan buvrьl men
Artьq tuvqan . . .
Anqьp çetti besinde.

Bul çerde . . . . kyvledi,
„Ajt, çanuvar, cyv!“ dedi.
Kəldenen çatqan kək tastь
Tiktep tijgen . . .
Saz balcьqtaj ijledi.
Qarsь kelgen qabaqtan
. . . . qarqьp çəneldi.

Qobьlandь.

Qosьlatьn bastavьctar: *Qobьlandь, tujaqь, qulaqь, buvrьl* (*2 ret*), *taj buvrьl.*

Ajqьndavьc. Bastavьctь jə bajandavьctь ajqьndav ycin turqan səzderdi *ajqьndavьc* dejmiz. Ajqьndavьctьn əzinin ajqьndavьcь ol ajqьndavьctьn taqь ajqьndavьcь bola beryvi mymkin.

7. Çattьquv.

Kəcirip ajqьndavьctьn astьn sьzьndar.

I. Bulcьq etter bul majdanda,
Bul majdanda ojnajdь.
Solqьldatьp soqqan balqa
Tavdь erkine qojmajdь.

Bul tabьsqa kim quvanbas?
Kim quvanbas, kim kylmes?
Bul tabьstьn iri ekenin
Kim tysinbes, kim bilmes?

Asqar, Tyriksip tyjisyvine.

Çalan səjlem men çajьlma səjlem. Negizgi myceleri qana (bastavьcь men bajandavьcь qana) bar da, ajqьndavьc myceleri çoq səjlemdi *çalan səjlem* dejmiz. Ajqьndavьc myceleri de bar bolsa, səjlem *çajьlma səjlem* boladь.

8. Çattьquv.

Çajьlma səjlemderdiŋ turlavsьz mycelerin tastap, çalaŋ səjlemge ajnakdьrьp kəciriŋder.

I. 1. Bajlьqь Maman bajdьŋ çannan asqan.
2. Mamannan kelgen kisi qьmьz icpek.
3. Çigitter, mьna çalqan qolda turmas.
4. Saba artьp toqьz narqa Maman keldi.
5. Çьjьldь Maman bajdьŋ өŋcеŋ biji.
6. Mьnav yj Maman bajqa epti keldi.
7. Surap tur er Kətibar yjin çoqtap.
8. Kətibar өzge çөnge kөnbej otьr.
9. Bul çьjьn byjte berse bьlqanbaj ma?.
10. Batьr keldi Maman men kəriskeli.

Ajman-Colpan.

II. 1. Taŋ attь. 2. Çurt kərden turqandaj qoparьlьp-qoparьlьp turьstь. 3. Biz acrьz. 4. Kyn ьzqьrьq suvьq. 5. Caŋqьtьp çajav borasьn çyrip çatьr. 6. Çan-çaqьmьzda, aldь-artьmьzda mьltьqtarьn dajarlap ustap atamannьŋ batьrlarь keledi . 7. Arqalaqan nərselerimizdi çerge qojьp, bərimiz ijirilip turdьq. 8. Qambajdьŋ bastьqьnьŋ birevi barьp, bir temir çol qьzmetkerin alьp keldi. 9. Bagonnьŋ icinde kəldenen ustaqan bos taqtajlar bar eken. 10. Bagonnьŋ ortasьnda qalьŋ temirden istegen pec tur. Tereze çoq. 11. Qarаŋqь bagonda ujlьqьp, çaj səjlesip biz otьrdьq.

Səken, Azap bagoninde.

III. Çol çyrip kele çatьp bir keryven sarajqa qondьm. Çatarda qolьma cam alьp təsek aqactьŋ burьctarьn qaradьm. Qandala bar eken. Tynde qandalanь çolatpavdьŋ carasьn ojlaj bastadьm.

Çьjmalь kerevetim bar edi. Tərt ajaqqa suv qujьp əkelip kerevettiŋ tərt ajaqьna ərnattьm.

Bir mezgilde birdeme ajaqьmdь caqьp aldь. Ol—qandala eken. Qaj çaqtan kelip qalqanьn bile almaj daqdardьm. Təbege kəzim tysti. Qaq təbede bir qandala çorqalap baradь. Qandala kerevettiŋ ystine çetti de top etip ystime tysti.

Tolьstojdan avdarma, Qandala.

9. Çattьquv.

Təmendegi səzderden səz qosьp, çalaŋ səjlemderdi çajьlma səjlemge ajnaldьrьp kəciriŋder.

I. * ajqaj cьqtь. Qojcь * çygirip keledi. Bala men ekevmiz * quvьp kettik. * çurt çьjьlьp qaldь * qasqьr * * * saldь. * qasqьr * * kəzden çoqaldь.

Tolьstojdan, Qasqьrdьŋ bəltirigin bavluvь.

Qosьlatьn turlavsьz myceler mьnalar: *qattьraq, arqasьna, kəri, ajqajqa, ez, ajqajlap, artьmnan, qasqьrdь, ьlaqtь, çygirip, eki.*

Tolьq səjlem men olqь səjlem. Negizgi myceleri tygel (bastavcь da, bajandavcь da bar) səjlemdi *tolьq səjlem* dejmiz. Negizgi mycelerinің (bataycь men bajandavcьnьң ne birevi, ne ekevi de çoq bolsa), səjlem *olqь səjlem* boladь.

10. Çattьquv.

Olqь səjlemderdi terip kəciriңder. Ajtьlmaj turqan bastavьcьn jə bajandavьcьn səjlemniң ajaqьna çaqcaqa alьp çazьңdar.

Səske tys kezinde avьldьң ici çaңa qabar men toldь. Birevden birev esitip, esitkenin ylgirtip nece çaqqa çygirtti.

Elge ətiret cьqadь eken.

Malь barlardьң malьn aladь eken.

Qьzь barlarqa nalok saladь eken.

Bajdьң yjine Tursьn barqan eken, bəjbice çьlap: „endi, çav cabatьn boldь. Qьmьzdь ickenderiңce icip qalьңdar" depti.

—Qoj beker, Çamal bəjbiceniң bejili acьldь degenge nanuv qьjьn bolar.

—Çamal elgende de sabasьn qucaqtaj keter...

Cyjkesin cьntaqьna ilip urcьqьn ijirip Bətijmə yjinen cьqьp edi.

—Əj Bətijmə, qurьp qalqьr mьnda kelsejci? dep Quvandьq caqьrdь.

—Nemene, bajdьң yjine barьp qajttьң qoj, bəjbice ne ajtadь?

—Bəjbice çьlap otьr. Eki kezi bulavdaj isik. Men barьp otьrьp edim, burьnqьdaj çьjьrьlqan çoq, sabasьn birer tolqadь da, ylken qara ajaqtь toltьrьp qьmьz qujьp berdi.

—Qьmьzьn qoja turcь, ne ajtadь?

—Өzi ajtpaqan soң surap qajtejin.

—Aqsaqaldardь çьjьp alqan ba?

—Ьja.

—Al sosьn?

—Sol.

—Өj qurьp qal. Ədeji suraqan soң anьqьn bilip kelmes pe.

—Anьqьn bilip men өngime baqьp çyrmin be.

Qajьң tajaqtь qolqa ustap Quvandьq Arьstannьң yjine keldi. Arьstannьң yji tolqan adam. Arьstan ortalarьnda səjlep otьr.

—Onьn anьqь mьnav. Bajlardьn malьn alьp, өzderin çer avdaradь.

—Apьrmaj, sumdьq qoj!

—Bөse, Çamal bөjbice betin tьrnap çatьr dep edi, sondaj bir sumdьqь bar eken qoj.

—Av, tura tur! Malьn alqandaj bajlardьn çazьqь ne?

—Çazьqь—bajlьqь, kisi enbegi men mal çьjqandьq, kisinin enbegin çegendik.

—Toqta, toqta! Al, malьn alsьn, sonda alqan maldь qajtedi?

—Qajtsin, qaznaqa salatьn cьqar.

—Çoq, qatalasasьn: alьnqan maldь kedejlerge bөlip beredi.

—Өj, bolsa çarar edi!

— Baj da onajlьq pen bola qojmas! Өlmes qamьn istep çatqan kөrinedi.

— Sөz emes qoj: baj malьn qalaj tьqadь, avьlnaj mөrdi qalaj basadь. Biz ne bitirip otьrmaqcьmьz. Tьqqan malьn qazьp cьqarmajmьz ba?

Bejimbet, Sarь ala ton.

§ 9. Sөzdin tuvra kyji men burma kyji.

Sөzder sөjlem icinde eki kyjde kezdesedi: *1. Tuvra kyjde. 2. Burma kyjde.*

Sөjlem icindegi sөzderdin birinde tuvra kyjde, birinde burma kyjde bolatьnь sөzdin qьjьndasuvь ycin kerek.

Sөjlem icindegi sөzder tuvra kyjde turьp aq qьjьndasa beryvi mymkin.

Burma sөzdin bөlcekterin *çalqav* dejmiz.

11. Çattьquv.

Kөcirip, tuvra kyjinde turqan sөzderdin astьn sьzьndar. Çalqavь bola tursa da çalqavsьz ajtьlatьn sөzder tuvra kyj bolьp eseptelmejdi. Mьsalь, *bala kitap oqьdь* degendegi *kitap*-tьn tolьq tyri *kitaptь*.

1921-çьldьn kyzge salьm kezi edi.

Qamijt qьzmet qьlьp çyrgen ojazda bandьlar cьqa bastadь. Bandьlar bir çerde 2 kisi, bir çerde 3 kisiden quralqan. Bentopke, qьlьc, altь atar, bombь asьnqan; kycigin aldьrqan qasqьrca kezip, eldin taqь da yrejin ala bastadь. 1919-çьlqь Qalcaq өskeri men qьzьldьn өskeri qaptap, ersili-qarsьlь cabuvьldasьp, qacqьlьqtь-quvqьlьqtь өskerdin calьqь tijgen el, soqьs dyrbeleni basьlqan

soŋ „uvh" dep dem alqandaj bolьp edi. Endi 1921-çьldьŋ kyzine „bandь" degen bəle cьqa bastaqan soŋ momьn caruva taqь da tьnьc ujьqtaj almaj bastadь.

Səken, Bandьnь quvqar Qamijt.

12. Çattьquv.

Çaqcaqa alьnqan səzderdi durьstap, burma kyjlerine keltirip çazьndar Çaqcalarьn alьp tastandar.

I. Sarь atan takabbar bolqan *(sebep)* — ol qasьrlar bojь qazaq elinin *(tarьjq)* arqalap, terbetip *(kel)* dep *(ojla).* Tarьjq cnbegim ycin *(men)* canьraq atan dep atadь—dep senedi. Өzim de tarьjqьj *(çanuvar).* Çalqav *(dala)* çalqav ajandasam da, qazaq tarьjqьnьn *(ujtqь)* buzbaj, *(arqam)* tysirip almaj, atьn çoqarь ustadьm. Sondьqtan qalaj pandansam da ijir-cijir *(bojьm)* çarasa beredi—dejdi. Qazaq tarьjqьnьn *(çyris)* dejin өzinin balpan *(ьrqaqь)* salьp aldьm—dep uqьnqan sarь atan өzinen өzgeni tanьqьsь da kelmejdi. Arqadan Altajqa, Altajdan Qьtajqa qasьrlar bojь arqalaqan aqac canьraqьn qazaq tarьjqьnьn *(canьraq)* dep eseptejdi de, өzinin qurmetti çanuvar *(ekeni)* tandanbajdь. Teginde, bir eldiŋ tarьjqьna bajlanьstь at alqasьn takabbar bolatьn *(orьn)* da bar.

Ojabijt, Talpaq tanav.

II. Balьq suvd*a,* adam *(ava)* çyredi. Ne balьq, ne suv qozqalmasa, balьq suvdь sezbejdi. Өzimiz qozqalmasaq ne ava qozqalmasa avanьn barlьqьn biz de bilmejmiz.

Çygirsek, *(betimiz)* tijedi, ol—ava. Çygirgende qulaqьmьzqa yvildejtin de—ava. Qьstь kyni çьlь yjdiŋ (*esik*) acьp qalsaŋ, (*yj*) çel sav etedi.

Çel degenimiz—suvьq ava. Suvьq ava tabaldьrьqtь basьp, (*yj*) kirgende, yjdegi çьlь ava mandajcanь çaqalap, (*tьs*) cьqadь. Yj icinde birev çygirse, nemese kijim-kecek çelpise, „(*yj*) çeldetpe" dejmiz. Pec çaqqanda, əsirese çeldi (*kyn*) pec çel tartadь; onьn mənisi: yjdegi çьlь avanь tьsqa syjrep, tьstaqь suvьq (*ava*) yjge tasьqanь. Tьsqarьdaqь çel kejde ynemi bir (*çaq*) soqadь, kejde çel qubьladь, avnap ana çaqqa cьqadь.

Osь çel neden boladь? Onьŋ (*mənis*): əlde bir çerdiŋ (*ava*) çьlьnadь, ekinci (*çer*) ava suvьjdь. Sonda çel turadь. (*Esik*) kirgendej, suvьq ava astь men, çьlь ava ysti men çyredi. Bstьq ava suvьqanca, suvьq ava çьlьqanca, syjtip, ava aralasьp, (*çьluv*) birdej bolqanca, çel basьlmajdь. Qьsqasь, çel degenimiz—(*ava*) qozqalqanь eken.

Tolьstojdan (avdarma), Çel neden boladь.

III. Solqьldata soqьlsьn,
5 çьldьqtьn (*salqa*)
Arqьrasьn asavdaj
Өndiristiŋ (*arna*)!

Tajьr, 5 çьldьqtьn balqasь.

Aj dalam, arqam, avьlьm,
Ala tav çapqan qalьŋ qum,
(*Ortaŋ*) өted otarba.
Ot (*arsa*) yninen
Bosanar tyje (*çyk*)
Toqtalar çyrgen at, arba.

Avьlьm keldi otarba!
Bavьrьm, çettiŋ (*qatar*)!
Sol (*çol*) өziŋ çasarsьn.
Tapsьz tatuv taŋ atar.
Eŋbek өner el çasar
Çasarsьn (*çurt*), çasarsьn.

Ilijas, Otarba.

§ 10. Çalqavьctar.

Sөz tөrtibi men çalqavdan basqa da sөz-sөzdi bajlanьstьrьp qьjьnьn keltiretin bir sөzder bar. Ondaj sөzderdi *çalqavьc* [1]) dejmiz.

Çalqavьctar burma kyjde tura almajdь, yjtkeni bularqa çalqav çalqanbajdь. Bular tuvra sөz de bola almajdь yjtkeni bular, tuvra sөzdej, oŋaca kyjde ajtьlmajdь, basqa bir sөzdiŋ cьlavьnda qana tura aladь.

13. *Çattьquv.*

Kөcirip çalqavьctardьn astьn sьzьŋdar. Çalqavьc pen bajlanьstь sөzdi çaqcasьn acьp durьstap çazьŋdar.

I. Qьzmet qьlqanda men baq ycin emes, qьzmet ycin istejmin. *(S. M.)* Azqana esken çel çaŋbьrdьn *(dьmqьl)* men qosьlьp, betke salqьn tijedi. *(B. M.)* Keŋes mekemeleri eŋbekciler *(kөpcilik)* men mьjdaj aralasьp istejdi degen өŋi tygil, tysine de kirmegen sьjaqtь. *(I. Ç.)* Kele çatqan meni kөrgen soŋ ekevi arman qaraj çьldamdatьp çөneldi. *(S. S.)* Kapijtalijzm damuvь adamqa qarsь damuv

[1]) Çalqavьctar çalqavьc qosalqь dep te ataladь. § 23 qarandar.

soldь, sotsijalijzim damuvь adamnьn *(ijgilik)* ycin bolьp otьr („*Prasda*" *dan).* Arbadan qarqьp tysti de, yj *(sьrtь)* turqan kək birickenin doŋqalaqьna attьŋ cьlbьrьn doqadan cecip ap bajladь. Boçьnьŋ ucьn qoraptьŋ aldьna bajladь. *(S. M.)* Mərijəm Azamatqa, cьnьn ajtsaq, kelecek ycin tijdi. *(B. M.)* Kecki salqьn men əgizciler qajttьq. *(Ol. M.)* Alalь saqa atьsqan, çalaŋ ajaq qum basqan, tal *(cьbьq)* talasqan bir kyni edim men bala. *(Cəŋg.)* Negizi qadьmcьl bolqan men, Muptaqetten, *(Qьrьm)* cala savattь moldalarьn daj, balalarьna çuma sajьn dyre soqatьn, qьms etse, capalaq pen tartьp qalatьn molda bolmaqan. *(S.M.)*

II. Perdəvsijdiŋ mьŋ *(çьldьq)* tuvralь Sobetter Odaqьnьŋ bilim *(akademija)* ylken qьlmij konperensijalar ətkizdi. *(„S.Q.")* Capaj *(dop)* çerden alьp, ortaqa keldi de, atanbojьn durьstap berejinci dep, ordanьŋ qьrьna qojьp, pərmeni men urdь. Dop zьmьrap əlde qajda barьp tysti. *(B.M .)* „Kəmpeske" degen səz taradь, „Kəmpeske" niŋ ne degen səz *(ekeni)* el birinci ret esitti. Biraq, çat kərip, oqac kərip turqan ec kim çoq. *(Bala-caqa)* cejin çьpьldasьp ajtьp çyr. Maqanasь da tysinikti bolьp qaldь. *(B. M.)* Esteriŋde bolsьn, çoldastar, baj-qulaqtar maldь sojьp qurtuvqa ygittejdi. Olar qalqozcьlardьŋ *(maldanuvь)* qarsь. Olar: „ykimettiŋ bergen malьn sojьp çej ber, ertəŋ taqь da beredi" dep sьbьrlajdь. Bajdьŋ osьndaj *(ygit nasьjqatь)* ajaqtь attap basqan sajьn əckerelej bilyv kerek. *(L. M.)* Balqac avdanьndaqь „Alqa" degen seriktik mycesi Qoscьqul ulьna qaraŋьz. Ol „çeke mencigimdegi *(malьm)* qьstan aman cьqaruv ycin ətе kəp kyc saldьm", dejdi. Kərcilerиniŋ bəri *(maldar)* sojьp alqanda, malьna pьcaq çumsamaqan çalqьz sol qana eken. *(L. M.)* Kijimi qorqan bolmaqan men de, alьp bolьp bitken Taspolattьŋ denesi, sьrtьna cьqьp turqan qajratь anav-mьnav ьzqьrьqtь eleter emes. *(B. M.)*

§ 11. Çetek səz ben çetekci səz.

Səjlem icinde səzder birin biri erte de, birine biri ere de bajlanьsadь. Eryvci səzdi *çetek səz,* ertyvci səzdi *çetekci səz* dejmiz.

14. Çattьquv.

Çetek səzderdiŋ çaqcalarьn alьp tastap durьstap çazьndar. Өzgertetini bolmasa, sol kyjinde qaldьrьndar.

Qazaqьstannьŋ çajьlьmdьq çana pcendik çerleriniŋ moldьqь mal caruvacьlьqьnьŋ onan əri *(ərkendev)* qolajlь çaqdaj tuvqьzadь, çana mal *(azьq)* tolьq qamtamasьz etedi.

Mal өsiretin eңbekci qazaq caruvalarьnьң çajьlьmdь pajdalanuv, maldь kytyv çөnindegi neceme qasьrlar boйьna yjrengen *(ədis), (daqdь)* bul bajlьqtardь pajdalanuvdь qamtamasьz etedi.

Sobet Odaqьndaqь barlьq sapqozdardaqь *(mal)* tөrtten biri Qazaqьstannьң mal sapqozdarьnda. Qazaqьstandaqь (*mal*) 42 protsenti osь mal sapqozdarьnda.

Qulьmbet ulьnьң sөzinen.

15. Çattьquv.

Kyrsip pen basьlqan sөzderdiң çetek jə çetekci sьңarlarьn tavьp, parь men kөciriңder.

Ylgi: 1. Qajttь eline.
2. Sana tysti, nemese
3. Kөңline tysti.
4. Bajqa barmadь.

Qozьbaq qajttь *eline,*
Sana *tysti* kөңline.
Өtken *kyndi* ojlasa,
Kek qosьldь *kegine.*

Qajta *bajqa* barmadь,
Qajta *çalcь* bolmadь.
Kөңil avdь 3 çьlqь
Aqьsьn davlap alqalь.

Qudekең *onь* kөp kytti,
Qajtьp keler dep kytti.
Elge qajttь, kelmedi,
Endi *yzdi* ymitti.

Komsomol edi Tilevbek,
Aqьldastь *soqan* kep.
Sөzin tygel esitip,
Unattь *ol* „maqul" dep.

3 çьldьq eңbek azьqьn
Almaq bop çazdь *arьzьn.*
Eңbek qorqav bөlimge
Bьlaj dedi maңьzьn:

Çasьmda qalqan *çetim em.*
Qaңqьgьp qor bop ketip em.
Bejnettiң çep *tajaqьn,*
Talajqa qьzmet etip em.

Өmirde qorlьq *kөrgenim.*
Bejnetti bir çeңbedim.
Kimde tursam, aqь *çoq,*
Ala berdim *өergenin.*

Qudajbergen *çaldadь,*
Tabanьm 3 çьl avmadь.
Çьlda aqьmdь berem dep,
Bir tijin *өermej* aldadь.

Suravdьң *çolьn* bilmedim.
Çuvьrda qana bilgenim:
Aladь eken *çalcьlar*
Bajlar bermej çyrgenin.

Muңьmdь caqьp çьlajmьn,
Kөzimniң *çasьn* bulajmьn.
Eңbegime 3 çьldьq
Bir mьң somdь surajmьn.

Sөbijt, Bygingi çalcь.

§ 12. Anьqtavьc pen tolьqtavьc.

Çalqavlь ajqьndavьctь *tolьqtavьc* dejmiz, çalqavsьz ajqьndavьctь *anьqtavьc* dejmiz.

Eskertyv I: Tolьqtavьc bolatьndar burma çalqavlь ajqьndavьctar (§ 16-nь qaraңdar).

Eskertyv II : Burma çalqavь bola turьp ta, çalqavsьz ajtьlatьn sөzder anьqtavьcqa çatpajdь, tolьqtavьcqa çatadь. *Men kitap oqьdьm* degendegi *kitap*—tolьqtavьc, yjtkeni onьң çalqavьn qosьp ajtsaq, *men kitaptь oqьdьm* boladь.

16.Çattьquv

Kөcirip tolьqtavьctardьң astьn sьzьңdar.

Alьsta çyrip qalada,
Aңsap bir cьqtьm dalaqa,
Saqьnьp qьrdь bir kyni.

Dalanь dabьr alьptь,
Yjtkeni çol—salьptь,
Alьptь eңbek dybiri.

Eңbek çeңgen, qьr kөngen,
Quvaң cөlge sөl engen,
Mьң kyninе—bir kyni!

*
* *

Mingen atьm—Tyrkisip,
Tuv, tytinim bulьqsьp,
Quvanam, kelem avьlqa.

Qьzьl sьjraq kedej çoq,
Qara lacьq çer yj çoq
Qьrьq najzalь çavьnda.

Bular qajda? Kөcken вe?
Әlde qala tysken вe?
Adastьm ba avьldan?—

*
* *

Dej-dej talaj çol tartьp,
Kөrisyvge qumartьp,
Çettim tuvqan çurtьma.

Qala salqan, baq ekken,
Quvaң qьrьn kөgertken.
Keldik qьstaq sьrtьna.

Ilijas Məjek.

17. Çattьquv.

Kөcirip anьqtavьctardьң astьn sьzьңdar.

Men tentektikti elge emes, eldiң bastь adamdarьna istevci edim. Olardьң qançьqasьnda çyryvdi өzime ar kөryvci edim. Endi çasьm alpьstan astь. Saqal-murt aqardь. Endi yjde tьnьc otьrsam da bolatьn edi. Biraq, senderdiң basьңa tөngen qara kyn meni amalsьz atqa mingizip otьr. Bolьstьң qabarьn өzderiң de esitken cьqarsьndar. Bolьs çalmavьzdьqьn burьnqьdan da asьrdь.

Bejimвet, Qandь kek.

18. Çattьquv.

Kyrsip pen вasьlqan sǝzderdiң anьqtavьc jǝ tolьqtavьc ekenin ajьrьңdar.

—Mǝn çasьrmajmьn, men *ykimetke Bajquldьң qьlmьsьn* ajttьm. *Onь* ajtuv *meniң* mindetim. *Bajquldь ustap* çapqan—ykimet. *Osь* Raqьmet *Bajquldьң ajtqanьna erip,* on qap *astьqьn Çaltьr kǝldiң vasьna* aparьp tьqьptь. *Onь Bajquldьң* qojcьsь *maqan* ajttь. Bul—masqaralьq emes pe? Taqь *mьnadaj* qьzьq вar: „Ғeri navqanь вoladь eken"—degendi esitip, *Birçannьң* qatьnь Ajsarь *valasьna ton* tigip вeremin dep, eki çьldan вeri çьjьp çyrgen *seңseңderin* aparьp qьstavьna tьqьptь. *Onь вir* qaqьnqan sezip alьp, „вir tyndik" qьlьptь—urlap ketipti. Ojвajьn salьp osь kyni Ajsarь otьr. Mine, вul—*вajlardьң* salqan *вyliginiң* cet çaqasь qana. Mundajlar tolьp çatьr. Sondьqtan, çoldastar, вajlardьң *вul sьjaqtь çumьstarьna* вirigip qarsь turuvьmьz kerek. Ana Raqьmet sьjaqtь *kedejdi* Bajquluqa qol çavlьq qьlmaj, *ǝzimizge* вǝlip aluvьmьz kerek. Sosьn, osь *astьq* navqanьnьң *qaвarьn* esitkeli вajlar qoldarьndaqь *astьqtarьn* tьqьnьp, dьm kǝrmegen adam вolьp otьr. *Olarda* astьqtьң mol ekendigin men вilem. Osь otьrqan вǝriң de вilesiңder. *Olardьң вar astьqьn ykimetke* вergizejik.

Bejimвet, Sot aldьnda.

§ 15. Tyвir sөz вen qosьmcalь sөz.

Sөzdiң typ maqanasьn вeretin вөlcegin *tyвir* dejmiz. Tyвir qosьmcasьz өzi qana tursa, *tyвir sөz* dejmiz. Sөzdiң tyвiri oqaca turmaj, qosьmca qosьp alьp tursa, *qosьmcalь sөz* dejmiz.

19. Çattьquv.

Tyвir sөzderdi tabьqdar.

Eң senimdi dosьnьң вiri kөrip, erkeletip ustajtьn Temirtas „dem al çanuvarьm!“ dedi Teqgecuвarqa, adamca sөjlep, alaqanь men çaqьnan çumsaq qana qaqьp.

Ol kezde kyn çaqa casьrap cьqьp kele çatьr edi. Butalьnьң tav sьqьldь вijik dөqinen ajaq astьna qarasa, Qajraqtь kөli sьrlь ajaqqa qujqandaj dөp-dөqgelek, mөp-mөldir вop tur eken. Suluv, kөrkem Qajraqtьnьң ystinenTemirtas kөpke cejin kөzin ala almadь. Өz çumьsьn umьtьp, silejip qadaldь da turdь. Qadalmavqa вolmajtьn da edi. Taqqь samal ojatqan suvdьң вolar-bolmas tolqьndanqan вetin cьqьp kele çatqan kynniң өвip, suv вeti çelpinip turqan ədemi qьzьl—sarь—çasьl—kөk—aq aralasqan çiвek cəjisi sьqьldь eken.

Temirtas toqtap qaraqan kezde aspannьң ala вultь sьqьldь kөl ystine cөkken tuman вar edi. Ol tuman „suluv kөldi senen çasьrьp qajtejin“ degendej ə!—demge çetpej kөterildi. Kөldiң de, manьnьң da cьmьldьqь acьlьp, suluv tavьjqat Temirtasqa вet pe вet keldi.

Səвijt, Temirtas

20. Çattьquv.

Qosьmcalь sөzderdi tabьndar.

Zavьt manь qajnap çyrgen kisi. Bөri qurьlьs çabdьqьnda. Өlde nece qabatqa sozьlqan bijik yjlerdiң ortasьna kelesin de, qajnap çatqan eңbektiң өr qajsьsьn kөziң men bir colьp, badьraja qarap turasьn: çanьң da adam, tөbeң de adam. Sonav bir ucar basta çyrgen adamdardь qaracь!: cьtьrman salqan taqtajlardьң ystinde ersiliqarsьlь çyrip, arpalьsьp çatьr. Kөtergenderi kerpic, aqac, sement. Sonav bir çyrgender qazaq өjeli av ө? Soңqь kynderdiң icinde osь bir yjdiң manьndaqь çumьs qьza bastadь. Bul yjde bolatьn mөcijnelerdiң atьn bir inçener çoldas bөjnelep ajtьp tysindirgen sьjaqtь edi.

Bejimөet, Alьptardь aralaqanda.

§ 16. Çalqavlь sөz ben ystevli sөz.

Bir sөzdi basqa bir sөz ben qьjьndastьruv ycin çalqanatьn qosьmcanь *çalqav* dejmiz.

Sөzdiң typ maqanasьna ysteme maqana qosatьn qosьmcanь *ystev* dejmiz.

Tybir sөzge çalqav qosьlsa, çalqavlь sөz, ystev qosьlsa, ystevli sөz boladь. Ekevi de qosьmcalь sөzge çatadь. Ystev de, çalqav da өzdiginen pajdaqa aspajtьn, tek tybirli sөzge qosьlьp qana tura alatьn bolqandьqtan ekevin bir qosьp *qosьmca* dejmiz.

21. Çattьquv.

Kөcirip, kyrsip pen basьlqan sөzderdiң ajaqьndaqь qosьmcalarьn ajьrьңdar: ystevlerdiң astьn ijrek sьzьq pen, çalqavlardьң astьn tyzyv sьzьq pen sьzьndar. Bir sөzdiң өzinde çalqavda bolsa, olardь da sьzьq pen ajьrьndar.

Çazdьң mьna өdemi çibek *nurlь kyninde,* qara *çerdi, ojdь, qьrdь* qaptaqan *kesteli* çasьl *kilemdej,* çelbiregen çibektej, mьnav qalьң *kөktiң ortasьnda,* mьnav kymistej taza, çupar *ijsi* çan men *tөndi* mas qьlqan *tunьq* avanьң icinde,—mьna qosьlьp estilip turqan dьbьstar eңbek kyji tөrizdi. Өlcengen çol bojьnda, өlcev men *cubalьp,* çapatarmaqaj өlcev men qьjmьldap çatqan *çumьskerlerdiң, arbalь* attardьң *ьrqaqtь* qьjmьldarь eңbek biji tөrizdi kөrindi *Azьmqanqa.*

Qazaqьstannьң en *dalasьnda,* alьs *typkirinde çatqan* „өz beti men *çyrgen*“ sьjaqtь bej qam *çurtqa* burьn bajqamaqan, sezbegen kyjdi sezdirip bajqatqan; burьn estimegen, kөrmegen kyjdi, estimegen, kөrmegen bijdi estirtken, kөrsetken, alьstь çaqьn qьlqan, avьrdь çeңil qьlqan—mьnav ot arba. *Dyrsili* çer solqьldatqan ekpin men, davьsь çer çarqan yn men, qalьң *eңsekci qazaqtьң* nadan *eliniң,* mavçьraqan, ujqtaqan aruv *dalasьnьң ujqьsьn* acqan mьnav ot arba — degen *kyңgirt* sezim *Azьmqandь* qozqadь...

Cьnьnda, mini, ot *arbanьң çolьn* qazaq *çumьskerleri* tyzetip, avdarьp salьp çatьr. *Çaratьlьstьң,* qara çerdiң minderin tyzep çatьr. Temir *çolqa qolajsьz ojpaң* çerlerdi *bijiktetip* çatьr. Tьm bijik *çerlerdi* qazьp *alasartьp* çatьr. Tipti bөget *bolatьn belesterdi* qaq çarьp, kertip, temir *çolqa,* oqpandap, tapçьlmajtьn çer tөsek salьp çatьr. Qaraңьzcь!... mьnav çer qazqan, çer çөndegen, bir mөlcer men cubalqan 300 *çumьskerlerdiң,* mөlcer men ьrqaq pen çumsaqan temir *kyrekteriniң,* avьr qajla, avьr *ketpenderiniң, balqьn* combal syjmenderiniң *yzilmej estilip* turqan *dьbьstarь,* oqan qosьlqan өzge dьbьstar—kyj emes pe?

Sөken, Ajca.

§§ 17,18. Өli qosьmca, өli tyвir.

Qosьmcalardьң osь kyni de ystevli sөz çasaj alatьnьn, nemese bir sөz ben bir sөzdi osь kyni de bajlanьstьruvqa çarajtьnьn *tiri qosьmca* dejmiz.

Byginde qoldanuvdan cьqьp qalqan qosьmcalardь *өli qosьmca* dejmiz.

Qosьmcalarьn alьp tastaqanda ec bir maqanaqa ije bolmajtьn tyвirlerdi *өli tyвir* dejmiz.

22. Çattьquv.

Mьna sөzderdiң өli qosьmcalarь men өli tyвirlerin вajqaңdar.

Ajqas (qosьmca *s,* өli tyвir *ajqa*).
Beles (tyвir *вel,* өli qasьmca *es*).
Burьs (tyвir *вur,* өli qosьmsa *s*).
Çamьl (qosьmca *l,* өli tyвir *çam* (çap).
Çavra (qosьmca *ra,* өli tyвir *çavьnnan* өzgergen *çav*).
Ijir (tyвir ij)
Kijit (kij+it)

Minit (min+it).
Oŋqa (tyвir *oŋ*).
Ojan (өli tyвir *oj*).
Ojat (өli tyвir *oj*).
Ojpat (өli qosьmca *pat*).
Qьrat (өli qosьmca *at*).
Qьzar (өli tyвir *qьz*).
Qurt (өli tyвir *qur*).
Qujqa (өli tyвir *quj*, өli qosьmca *qa*. Bular *kyj+ki*—den өzgergen).
Qьrcь (өli qosьmca *cь*).
Qьrma (өli qosьmca *ma*).
Quvsьr (tyвir *quvьs*).
Sarqaj (өli tyвir sarq. *Sarь* degen sөz *sarьq* dan өzgergen).
Toŋazь (өli qosьmca *azь*).
Tyges (өli tyвir *tyge*. Onьŋ o вastaqьsь *tygel*).
Tьrnaq (өli qosьmca *q*).
Uzь (өli tyвir *uz*).
Uzaq (өli tyвir *uz*).
Uzьn (өli tyвir *uz*).
Ylkej (өli tyвir *yl*. Ol *ulь*, *ulьq*—dan cьqqan).

23. Çattьquv.

Өli tyвirli, nemese өli qosьmcalь sөzder вarь-çoqьn ajьrьŋdar.

I. Aq tajaqtь tөsine tirep, arвanьŋ qasьnda çyginip, Sejpen вirtalaj oj ojladь. Aldaqь өmir qaraŋqь. Baratьn çeri qandaj: qazaqtьqь ustap, mejrim qьlьp, Sejpendi qonaq dep qarsь alar ma eken? Әlde, osь avьlь qusap, sьrt вerip ajnalьp keter me eken?

Әj, bolmas! Ondaj kyn qajda? Aqajьn-tuvma alastap, quvьp otьrqanda,tanьmajtьn el вizdi ne qьlsьn. Endi вittik qoj—dep Sejpen solqьldap çьladь.

Bejimвet, Sarь ala ton.

II. Yj ici qara kөleŋke. Aвaçadaj ylken yjdiŋ esiginen tөrine cejin siresken çyk: ojuvlanьp tastaqan sandьq, teŋ-teŋ qьlьp вuvьp tastaqan asьl kilem, вujьmdar.

. . . . . .

Kyn tynerip, tuldanьp, carasьna sьjmaj turqan tөrizdi. Dalanьŋ өŋi qasьp quvrap—semip вara çatqan sьjaqtь. Tuman вa, вuvaldьr ma—el ystin вasьp çьвьrqajlanqan qaranь вuldьr-вuldьr kөrsetedi.

Bejimвet, Sarь ala ton.

III.—„Bizdi nege çazoьradь, caqьrqan soŋ kelip otьrqan çoqpьzва?"—dep Bijqasap pen birge otьrqan әjelder kyŋkildesti.

—Av, osьnьŋ өzi ьqtьjarlь ma eken, sonь suraŋdarcь!—dep cetkerek otьrqan bir çьltьr qara kisi өŋectedi.

—Әbden ьqtьjarlь, zorlav çoq.

—Endece toqal alqan qatьnьm bar, bir kelinim bar, ekevi de oqьmajdь.

—E, oqьmajtьnьn siz qajdan bilesiz? (*B. M.*)

As istep mazdatadь, kecke ot çaqьp,
Әskerce Kөkcetavdь çatqan baqьp. (*S. S.*)

Tikcilev çasьl betkejdiŋ orta tusьna kele bere Nesippaj attan tysti. Ajnalaqa kөz salqan çoq. Әlde qandaj oj basqan kyngirt çyzi bygin bir-de bir ret kөterilip, mьnav keŋ dynijege qaraqan emes. (*M. Ә.*)

§ 19, 20. Kirikken tyвirler. Kirikken sөzderdiŋ kөnesi men çaŋasь.

Eki tyвir, yc tyвirden quralьp turьp bir tyвir вolьp ketken sөzderdi *kirikken tyвirler* dejmiz.

Erte quralьp, arasьnьŋ çigin çoqaltьp ketken sөzderdi *kirikken sөzderdiŋ kөnesi* dejmiz, çaŋadan quralьp, әli çigin çoqaltpaqandarьn *kirikken sөzderdiŋ çaŋasь* dejmiz.

24. Çattьquv.

Kirikken sөzderdi tavьp, astьn sьzьp kөciriŋder. Kitaptan kirikken sөzder izdeŋder.

Kөz salsaŋ Kөkcetavdьŋ qaj çaqьna,
Ajnala qulacьn keŋ çajqanьna:
Qara orman, suvmaŋ өzen, ajdьn kөlder,
San өlke kiredi onьŋ ajmaqьna. (*S. S.*)
—Endi qajter eken?
—Bilmejmiz. Çьjnaldьq qoj, ajtar... (*B. M.*)

Irençyv вьlaj tursьn, eki dynijede kөryvim çoq. E, qalaj kөrejin... Sap-sav, beti onqa qarap turqan isimdi istesyvge qolqaвьs tijgizвegen soŋ. Bul—meni çarьq dynije kөrmesin degeniŋ. (*Sәв. M.*)

§ 22. Qosar sözder.

25. Çattьquv.

Qosar sözderdi terip köciriŋder

Ylgi: 1. Çalqьz-çalqьz. 2. Qьr-qьr.

Sьŋqьrlatьp, çьrlatьp,
Bir nece attь parlatьp,
Məcijne tysti oraqqa.
Telegej kөp, mol çumьs,
Çalqьz çanqa qanca kyc,
Çalqьz-çalqьz colaqqa.
Orьlqan bav çьvьrlap,
Çerdiŋ beti qьvьrlap,
Qьr-qьr qьldь bir vaqta.

Ilijas, Məjek.

Avьldaqь өzinde balalardь alsa, olardьŋ kijimi вyp-bytin. Çьrtьlsa, әkeleri qaladan әkelip beredi. Basqa balalardьŋ әkesindej bolmaqanqa Capaj Ьvьrajqa acuvlanqьsь da keledi. Çek kөrmekci boladь. Biraq, әkesi ot basьnda otьrьp, „qaraqьm" dep Capajdь bavьrьna bassa, maŋdajьnan sьjpap, betinen syjse, kөŋilindegi acuv tarqap ketedi. Bir rette: „basqa balalardьŋ әkeleri balasьna kijim әkelip beredi, sen nege әkelmejsin?"—dep Capaj әkesinen suraqan da, әkesi qarq-qarq kylip:

— Aldь men bajьp alajьq. Bajьp alsaq, saqan kijim alarmьz. Өzim doqa icik alьp kijermin, dep tәlkek qьlqan. Artьnan maŋdajьnan sьjpap:

—Tirі bolsaŋ, kijim tavьlar. Aldь men өziŋ oqьp adam boluvqa tьrьs —dedi.

Ьvьraj atьn caldьrьp, Capajdь mingizip alьp, eline qaraj astь. Kyn burqaq, ьzqьrьq suvьq. Canaqa minerde eski at çavuv men Capajdь mьqtap orap edi. Әjtse de, çeldiŋ өtkirligi cьdatpadь, Capaj toŋajьn dedi. Biraq, eki-yc ajdan beri kөrmegen avьlqa kelyv quvanьcь Capajdьŋ toŋqandьqьn sezdirmedi—esi-derti elge çetyv bolьp, eki kөzin aldьŋqь çaqtan ajьrmadь. Dala appaq qar. Çol ystindegi avьldar qalьŋ qarqa kөmilip çer men çeksen bolqan sekildi. Әr çerde qьltьjьp pecterinіŋ murçasь qana kөrinedi.

Bejimвet, Capaj komsomol.

§ 22. Teŋdes qosar sɵzder.

Eki teŋ sɵz bir qosaqtalsa, *teŋdes qosar* dejmiz. Teŋdes qosar yc tyrli. Qosaqtalqan sɵzder bir maqanalь bolsa, *mɵndes* qosar dejmiz. Qosaqtalqan sɵzderdiŋ maqanalarь bir birine qajcь kelse, *qajcь mɵndes* qosar boladь. Qosaqtalqan sɵzder bir-biri men maqanalas ta bolmaj, qarsь maqanalasta bolmaj, qur çuvьq maqanalas bolьp kelse, ondaj qosarlardь *kɵrci mɵndes* dejmiz.

26. Çattьquv.

Teŋdes qosar sɵzderdi terip kociriŋder. Bɵriniŋ de ystine qosar tyrin ɵrip pen çazьp qojьŋdar (*m. q.*—mɵndes qosar, *q.m.*—qajcь mɵndes, *k. m.*—kɵrci mɵndes).

I. Bir sьрьга vaqьtqa cejin Cermek aŋ-taŋ bolьp çatьp, bir kezda esin çьjnadь. Kɵrgen tysin ojladь. Bolqan vaqьjqanь kɵz aldьnan ɵtkizdi. Ojlaqan sajьn oj ɵrisi tarьlьp, belgisiz bir qara bult byrkevge dajьn turatьn tɵrizdi.

Top çьвьr etti. Yjirden quvьlьp cьqqan sajaq at qusap biren sarandaqan qara toptan çьrьlьp cьqьp, quvьlьp çatьr. „Арьrmaj bul ne boldь eken?“ dep, Cermek, atьn qamcьlaj tysip, Kençevajdьŋ coqьsьn betine ala kele çattь...

Tutqьc sarь ala tondь kijip avьl aralaqanda bala-caqa, qatьnqalac çьjnalьp sonьŋ soŋьna erdi.

— Cece, nege çьlap otьrsьz? — dep Quvandьq çanьna çetip keldi.

—Әj, cьraqьm aj, ne çaqsьlьqь bar dejsin, aruvaqtьŋ ijelengen tonь edi qoj, otanьmьzqa bir zьjanь tijip çyre me dep qorqam— dedi kempir.

Quvandьq cek silesi qatьp kyldi.

Bejimɵet, Sarь ala ton.

II. Kyn batьp baradь. Avьl ysti aspanqa tizbektelip ucqan qalьŋ tytin. Sьjьr mɵŋrep, qoj maŋrap, avьl icin azan-qazan qьlьp tur.

Kɵperetipke kir, kezdeme, cege, et, maj, nan, kɵresin, kerekçaraq alьp turqan qalьq.

— Tabarьc, mela dabaj? (sabьn ber)—dep turqan sьnьq sɵzdi qara kelincek. Cek alьp kɵssege tajav turqan çalaŋ ajaq tulьmь

seltijgen qьzalaq bala. Calbarьna oralqan cal, tas qajraqtaj qara çigit. Bular — qazaqtar, çumьscьlar, kəperetip myceleri. Bular — ømirdi øzi çasajtьndar.

Ilijas, Coqpardьq coqtьqьnda.

III. Çurt birine biri qarap, kybir søzge kirip, az-kem bøgeldi. Bir mezgilde art çaqta otьrqandardan „bolьstь øltiryv kerek" — degen davьs cьqtь.

Bejimbet, Qandь kek.

Mine bir qalacьqqa keledi. Bul qalacьq—enbek erlerinin çatqan ujasь, Anav abaçadaj alьp qara—tav buzarlar, tas vatarlar—məcijneler, avьrdь køteretin alьp kirandar, almas kijrki, bolat tas qacavlar. Onьn ijesi çumьscьlar, ceberler, mamandar. Tavdь buzьp, tastь qacajtьn — osьlar. Atь cuvlь Coqpardьq asuvьn talqandap, 11 metir çar tastь qacap, çoldь çyrgizgen qattь qajьrьmnьn qaharmandarь osьlar. Munь „Ekiskovatьrnьj baz" dejdi. Kece bul qalacьqta çьjьlьs boldь. Bular Dinepirstrojdьn caqьrqan „sotsijaldьq bəjgesine" cьqtь. Çoldьn sol tystiginin bəjge bəsekesin qabьl aldь. Sotsijaldьq qurьlьstь ulь çoldь, ulь çumьstь tez, tygel, tьnqьlьqtь bitiryvge ant etti. Sertti çan-çaqqa telegram tygel alьp ketti.

Kəzir nøser qujadь, qujadь da qujadь. Lezde çadьrajdь. Kyn quvьrdaqtaj quvьradь, əve ajnalьp çerge tysedi, taqь buzьladь, alaj-tylej çel soqadь. Tavdь, tastь tuvlaqca sabap, davьl boladь. Ol da øtedi. Çibek inir, qonьr kec bastaladь. Coqpardьn əvesi osьndaj ala qujьn.

Ilijas, Coqpardьn coqtьqьnda.

§ 22. Søzdes qosar.

Eki ten søz bir qosaqtalmaj, bir søzdin øzi eki qajtara ajtьlsa, *søzdes qosar* dejmiz. Çalpь yni bir søz bola turьp, endelyvi eki tyrli bolatьn satьr-sutьr, danqьr-dunqьr sьjaqtь søzder qosardьn *yndesi* dep, dьbьstarьnda ajьrma çoq çьlьçьlь, sart-sart sьjaqtьlarь *endesi* dep ataladь.

27. Çattьquv.

Søzdes qosarlardь tavьp køcirinder. Yndes, endes qosarlardьn ystine ərip pen belgi qojьndar, *(y-q—yndes qosar, ø-q*—endes qosar).

I. Capajdьn da baroьsь kelmejdi. Medreseden kørgen ьrqatь camalь. Çøndep sabaq oqьp kørgen çoq. Kyni-tyni salpьldap

çumьs istev men boldь. Əsirese qalpeniң kəzin eçirejtip çekirgeni ujьqtaqanda da kəzine elestejtin edi.

Çalaң ajaq kyji çygendi qarьna ile sala ujqьlь kəzi men atqa qaraj dirdektep çygirdi. Çaңa cьqьp kele çatqan kəkti çulqьctap, otь qanвaqan at Capajdь maңajьna çuvьtatьn bolmadь, tusavь men sekirip вet-вetine qactь. Əcejinde çup-çuvas colaq ker, maңajьna вarsa, qulaqьn çimijtip, artqь ajaqьn tевyvge ьңqajlaj вastadь.

Kejde, asьqtь soqьp qalqanda, qan qьjmьl bolьp tysse, „qan talapaj" dep ekevi çerde çatqan asьqqa talasadь. Capajdьң qolь Zьjвanьң qolьna tijedi, kejde вetine-вet tijip qaladь. Mundajda ekevi de вirine-вiri qarap, qьzarьp ketkendej boladь.

Yjdiң ər çerinde kertelep qojqan sandьq. Ekev-ycevden sandьqtьң ara-arasьnda otьrьp qoldarьnda quran, eki kəzdərin çumьp çiвerip əndetip soqьp otьr.

Bejimвet, Capaj komsomol.

II. Əj, Quveke, çarajsьң! Вьjьlqь çer вəlisinde de eңвekti siңirip ediң, osь çolь da qajratьңdь kərset!—dep Arьstan çajraңdap kylip qaldь.

Quvandьq kəterilip çьmьң-çьmьң kyldi. . .

Tutqьc sarь ala tondь kijip, altьndь medaldь təsine qadadь. Ajaqьnda çьrtьq etik, вasьnda çulвalanqan qulaqcьn. Əzi çajnaңdap çьmьң-çьmьң etedi. Ajaqьn kerile вasьp qaraca yjdiң çanьnda вaj men вəjвiceniң aldьnan kese kəldeneңdej çyrdi. Baj вir ret qaradь da, вasьn təmen saldь. Вəjвice qanьn tartьp surlanьp, kəzi men Tutqьctь atьp çiвergendej bolьp qaradь.

. . . Dyr ete qaldь. Satьr-sutьr najzaqaj ojnaqan tərizdendi. Top teңselip, tolqьp yn cьqardь. Toptьң yni əlemdi çaңqьrtьp, aspanda cьңьldap, qulaqtь çarьp вara çatqan sьjaqtəndь. Cermek atьnьң вasьn teçep toqtala tysti.

Bejimвet, Sarь ala ton.

III. Əne qulьp, mine mektep. Əne kəpəretip, mine monca, mine çol çaptьqь ьskьlat-materijal, təвe-təвe yjilgen temir, kəmir, cojьn, seksevil, вərene, kerege, təcki, вəcki.

Moncanь kər: tap-taza, qulьвь saj, keң. Erkin, esik acьq. Kirqolaңьn çuvьp-çajьp turqan çumьscь. Bir-eki qazaq çumьscьlarь da kirdi, çuvьndь, çajьndь çejdesin kijdi de kejin qajttь.

Ilijas, Coqpardьң coqtьqьnda.

§ 22. Matavlь qosar.

Qosaqtalqan sөzderdiң өzderi qana bir-biri men çalqasьp turmaj, aralarьnda matastьrьp turqan dөneker bolsa, *matavlь qosar* boladь,

28. Çattьquv.

Matavlь qosar sөzderdi tavьp, kөcirinder.

I. Çelsiz tynde çarьq aj.
Sөvlesi suvda dirildep.
Avьldьң çanь terең saj,
Tasьqan өzen kyrildep.
Qalьң aqac çarьraqь
Salbьrasьp өz di өzi.
Kөrinbej çerdiң torьraqь,
Qubьlqan çasьl çer çyzi.

Asaj.

Mine mьnav—bavьrajdaqь bulaqtьң bojьna tysken çaңa qala. Çan-çaqьnan çalqasьp çatqan çolaq-çolaq çol. Çolda çyrgen aptamabel, mөcijne, qьrьldaqan, dьrьldaqan tьraktir. Kelip çatqan çyk. Ketip çatqan çan. Cij caqpaqtьң qabьndaj qavqьjqan çataqan yjler. Aq keregeli, qьzьl ucьrmalь uzьn-uzьn baraqtar. Borbajь taltajqan radьjonьң qos mosьsь.

Ilijas.

II. Cortan çemge qaramaj men-mensip, çajь men bulaңdap өtip çyre berdi. Cortan өtken soң manaqь bьtьrap ketken cabaqtar taqь çalma-çan çьjьlьsьp çeminiң ajnalasьnda ojnap, bir-birin quvьp, çemge tijip qacьp çoq bolьp ketti. Qarasa, bir bөlek ala buqalar kelgen eken: çemdi eң burьn kөrgen birevi toqtalmastan kelip asap qalqanda Ysen tartьp qalьp, onь qьrqa cьqarьp tastadь.

Ertegi.

§ 22. Tirkevli qosar.

Өzdiginen ajtьlmajtьn bir sөz ekinci bir sөzdiң artьna tirkele qosaqtalsa, *tirkevli qosar* dejmiz.

29. Çattьquv

Tirkevli qosar sөzderdi tavьp kөcirinder.

I. Dalanь qara: çьlan kөz bulaqtьң çьra-çьrasьnda, qьstav qьs-tav, soqьrqaj tam, kөterem lapas, qotьr qora.

Qьstavlardьn aldьna qara: çeke-çeke qaraca yj. Tas-tasta çajьlьp çyrgen bir uvьs ecki. Birli-çarьmdь qara-qura. Sьjьrdьn tezegin qaqtap tasqa çajьp otьrqan qara qatьn.

Ilijas, Coqpardьn coqtьqьnda.

Ajca yjine kelse, segiz çasar balasь Quvandьq avьldьn balalarьn çьjnap alьp, asьr salьp, yjin astan-kesten qьlьptь. (*B.M.*)

§ 22. Qosaqtь qosar.

Sөzdiq aldьna bir buvьn qosьlьp ajtьlqan qosar sөzder *qosaqtь qosar* dep ataladь.

31. Çattьquv.

Qosaqtь qosar sөzderdi tavьp, kөciriqder.

I. Butalьnьn tav sьqьldь bijik dөqinen ajaq astьna qarasa, Qajraqtь kөli sьrlь ajaqqa qujqandaj dөp-dөqgelek, mөp-mөldir bop tur eken.

Sөьijt, Temirtas.

Alasa bojlь kelgen adьraq kөzdi qara bala, murnьn qos-qosьnan tartьp, avьldьq cetki çaqьna qaraj çygirip keledi. Eki çeqi qazannьq kyjesindej qap-qara, çьrtьq, tizesinen keler-kelmes qьsqa ala kypisi bar. Tumsьqь qajqьjqan, çьrtьq etigi tьrpьldap canдь burqьratьp keledi.

Avьldьq kyn batьs çaqьndaqь qьrman taqьrьnda 4-5 bala dop ojnap çatьr edi. Bu da soqan kelip qosьldь.

Bejimөet.

§ 22. Qosar sөzder (pьsьqtav).

31. Çattьquv.

Qosar sөzderdi tavьp kөciriqder. Qosar tyrin ystine өrip pen belgileqder (ts.q—teqdes qosar, s.q—sөzdes qosar, m.q—mataviь qosar, t.-q—tirkevli qosar, q.q—qosaqtь qosar).

I. Aq baltamdь sermesem,
Quv aqactar selkildejt.
Selkildete sermesem,
Nuv aqactar bylkildejt.
Capqan sajьn duvьldap,
Buvь burq-burq etedi.
Qalьq orman cuvьldap,
Qanqьr-kyngir etedi.

Bəken çyndi bərte eckim,
Tərt ajda bol tərt eckim,
Tərteviŋ de bərte bol.
Ölmej-çitpej esen bop,
Qoj aldьna kəsem bop,
Tərteviŋ de serke bol.

Polklor.

...„Quzьŋnan Kenesarь emes çьraq,
Sarqьrap Buvrabajqa qujqan bulaq.
Tav tesip sьldьr-gyldir, ьldьj-quldьr,
Suvmaŋdap orman kezip ətken turaq.

Səken, Kəkcetav.

Yj qaraŋqь. Tereze bolar-bolmas qana bozarьp kərinedi. Cermek əziniŋ bəlmesinde kerevetiniŋ ystinde çatьr. Tula bojь aqqan ter. Denesi qьjrap qalqan sekildi. Avnap tysip çatajьn dep qozqalьp,— edi, kerevet caqьr-cuqьr etti. Qaltьravь basьlqan çyrek burьnqьsьnan da beter titirep tysti.

Bejimbet, Sarь ala ton.

II. Birge egin salьspaj,
Birge picen cabьspaj,
Bereke, ənim bolar ma?
Bьç-tьç caruva oŋar ma?
Oŋbajmьz qoj, ujьspaj,
Dedik taqь əv-destik.
Ujьmdastьq, keŋestik,
Bolalьq dep kəlektip.
—„Avьlqa kep Tyriksip,
Avьl-qala tyjistik„
Dep bastadь Qalabaj.
Çydep-çadap əlsirep,
Tozbadьq pa tentirep,
Çaman çьlda çaman aj...
Çьjьstьrьp malajdь,
Ujьstьrьp talajdь,
Kommuvnister belsendi.
Partijasь, keŋesi,
Eŋbekci eldiŋ ijesi,
Bastaqan soŋ el sendi.
Talmaj tartьs boldь avьl,
Cabuvьldan cabuvьl.
Tap duspanьn eŋserdi.

Ilijas, Məjek.

III. Qalqam, ujьqtap qalьpsьn qoj, toqьp qaldьq av,—dedi. Capaj meq-zeq syjretilip canadan tysti. Ajaqь ujьp basuvqa kelmej qalьptь. Yjge kirgizip, әçesi cecindirip çatьr. Yj ici kyngirt, kickene camnьq çarьqь medireseniki sekildi emes. Yj de alasa, ьvьrsьqan, mediresenin asqanasьnan artьq emes. Budan eki-yc aj burьn çumaqtaj kөrinetin yj kөzine çat sekildenip turdь. Birensaran qatьn-qalac, bala-caqalar kele bastadь. Bөri de burьnqьdan bir tyrli өzgergen sekildi.

Bejimөet, Capaj komsomol.

§ 23. Qosalqь sөzder.

Tyвir sьjaqtь bolьp, oqaca çumsalmaj, basqa bir tyвir sөz, ystevli, çalqavlь sөzderdiq birine qosalqь bolьp qana çyre alatьn sөzderdi *qosalqь sөz* dejmiz, mьjsalь, *cejin, sajьn, menen, da, tьm, әreq, вek,* t. в. Tyвirdiq aldьnda turatьn qosalqь sөzderdi *dәjek qosalqь* dejmiz, tyвir sөzdiq ystevli, çalqavlь sөzderdiq soqьnan keletinderin *ajaq qosalqь* dejmiz.

32. Çattьquv.

Ajaq qosalqь, dәjek qosalqь sөzderdi tavьp kөcirinder.

I. Ol kez—вizdiq elimizde teqnijkadaqь çoqcьlьqtьq adam ajtqьsьz kүcti dөviri edi. Indystirijaqa kerekti mөcijna çoq edi. Tьransportqa kerekti mөcijna çoq edi. Eldi indystirijalandьruvqa kerekti elementter, teqnijkalьq вazь çoq edi. Onsьz eldi indystirijalandьruv, negizi men çaqartuv mymkin emes edi. Ondaj вazь çasavqa kerekti çeke çaqdajlar вar edi. Birinci dөreçeli indystrija çasap aluv kerek edi. Ol indystirijanьq өzin өnerli kөsipti qana emes, avьl caruvacьlьqьn da, temir çol tьranьsportьn da teqnijka çaqьnan qajta quruv qolьnan kelerlik etip вetin tyzevimiz kerek edi. Al, bul ycin qurвandьqqa kөnip, qarçьnь neden bolsa da өte qattь ynemdep ustavьmьz kerek edi. Indystirija çasavqa kerekti qarçь qurap aluv ycin qarçьnь tamaqtan da, mektepten de, matadan da ynemdev kerek edi. Teqnijka çөnindegi çoqcьlьqtь çojuvqa вudan вasqa çol çoq edi. Lenin вizdi osьlaj yjretken edi. Biz вul iste Lenin çolь men çyrdik.

Stalin, 1935-çьl 4/v-da Kiremilde sөjlegen sөzinen.

II. Qalqozdar men вirijgadьlarda avьl caruvacьlьqь өrtelinin ustaвь talqьqa salьnьp pьsьqtaluv arqasьnda qalqozcьlar egis

— Qaj bir ьrьsqa keldi dejsin: bir çaqьnan pəteri, bir çaqьnan qonaqь, bir çaqьnan ьlavь—mazanь alar aq. Burьnqьdaj өz kөnilindi өziңe berip qojuv endi bolmas, qьjt etseң, ajaqьqnan calьp qalar da turar,—dep bajlar çaqь vajьm ajtadь.

— Alьs çerden qol çetpej çigerimiz qum bolьp çyr edi. Ortamьzqa kelgeni mundaj oңdь bolar ma? Endi esiginiң aldьn bosatpaj, keregimizdi suraj beryvimiz kerek, dilgirimizdi ala beryvimiz kerek—dep kedejler çaqь quvanьsadь.

Bejimbet, Kөk terektiң bavьrьnda.

III. „Azap" bagөnindegi qaldi ajtuvdan burьn Qьzьlçar qalasьnьң tutqьndardь qamajtьn lagiri tuvralь bir az sөz ajtьp өtejin. Qьzьlçardьң ylken kөcelerin aralatьp otьrьp, bizdi qalanьң cetindegi lagirge өkelip qamadь. Bizdi qamaqan qorasь uqьptь bajdьң mal qamajtьn qorasьnan nacar. Çuqa taqtajdan qalastьrьp cegelej salqan. Tөbesin çөne çuqa taqtaj men bos çaba salqan uzьn qora. Tөbesiniң çөne irgesiniң kej çerleriniң taqtajlarь ne tysip qalqan, aralarь acьlьp ьrbьjьp qalqan. Sol acьq çerlerinen qoraqa yvlep qar kirip turadь. Qoranьң lapasь çoq. Qarap tursaң çel kirmejtin çeri çoq.

Lagir degeni—qoqamdap salqan 5-6 taqtaj qora. Lagirdiң qorasьn baraq dejdi. Baraqtьң bir ekevinde çьjangerler soqьsьnda tutqьn bolqan Abьstьrьja men Germanьja өskerleri çatьr eken. Birevinde Aqmola qalasьnda sobet qulaqanda tutqьn bөlqan bizdiң qьzьl өskerler çatьr eken. Bizdi sol өzimizdiң qьzьl-өskerlerdiң ystine өkelip qamadь. Bөrimiz cubatьlьp topьrlap baraqqa kirdik. Baraq өligi ajtqandaj aңlav-saңlav, aңqьl-saңqьl. Saңlavlarьnan yvildep çel men birge qar kirip tur. Baraqtьң orta kezinde өre tөrizdi 3-4 taqtaj tur. Çer ijdeni qatqan toң. Baraqtьң өzi daladaj keң. Biz topьrlap baraqqa kirip kelgenimizde, çьrtьlqan sur cekpenderin solbьrajtьp on caqtь adam aldьmьzdan cьqtь. Birinde adam tөrizdi өң çoq. Betterinde, bar denelerinde qarmaqqa cancьm et qalmaqan. Syjekterine tirilej çabьsьp kevip qalqan. Qan çoq. Kөzderi yңirejip icine kirip, muz tөrizdi qatьp qalqan. Tiri өlik tөrizdi.

Sөken, Ataman Annenkoptьң azap bagөninde.

IV. Bul çөndegi birinci өleңdi „Çaңa çol" qalqozь ajtьp saldь. Qasen moldanьң balasь Өben degenniң mazaqьna mьnadaj өleң cьqarьlьptь:

Bes tylik malьmьz bar, biri cocqa.
Bөlemiz tabьn-tabьn etip qosqa.

Alastap aramьzdan ajdap cьqqan,
Bolьp pa senen aram bizdiң cocqa.

Sьn taqьp cocqamьzqa kəldeneңnen,
Aram bez kəterilipti Əben degen.
Əkeңdi Qasen molda biletin ek
Kirgence өlik kərge soңьna ergen.
Arqalap өlik kijim-kebinderin
Esiңde çyretiniң barma seniң?

Cocqamьz əri çajlь, əri majlь,
Qarьs maj qabьrqadan qozqalmajdь.
Senderdiң iz aңdьqan sьqaqьңa
Cocqamnьң çalqьz tygi qьjsajmajdь.

Tyliktiң cocqa çatar tazasьna.
Nanbasaң, çaqsь baqьp, taza asьra.
Tyjeңdej təsegine tьcpajdь bul,
Sijmejdi sьjьrьңdaj çambasьna.

Egerde soja qalsaq bir ьlaqьn,
(Əbenge beretin bop bir qulaqьn)
„Məlijip tərt kəz ijtce kəziң satьp,
Kyzetip otьrar eң çer ocaqьm!?...“—depti.

Oqabijt, Talpaq tanav.

§§25,26. Typ myce men çamav myce. Çamav mycelerdiң tyr-tyri.

Tybirdi *typ myce* dejmiz, qosьmca men qosalqьnь *çamav myce* dejmiz.

Qosьmcanьң bəri de tybirden soң keledi; qosalqьnьң icinde tybirden burьn keletini de bar.

Qosalqь sözder turqan ornьna qaraj *dəjek qosalqь, ajaq qosalqь bolьp* bəlinedi de, atqarьp turqan qьzmetine qaraj *çalqavьc, ystevic* bolьp bəlinedi.

Çalqavьctar sözdiң ja sөjlemniң arasьn bajlanьstьruv ycin çumsaladь da, ystevicter sözdiң maqanasьn ystev ycin çumsaladь.

Dəjek qosalqьlardьŋ bəri—ystevic. Ajaq qosalqьlardьŋ *qoj, qana, av, aj* sьjaqtьlarь—ystevicter, *ycin, tuvralь, cejin, dejin* sьjaqtьlarь—çalqavьctar.

Ajaq qosalqьlarьnьŋ qajsь birevleri sьrt tulqasь birdej bolqan men, mənisine qaraj kejde ystevic, kejde çalqavьc boladь. (Gramatijkanьŋ § 23 qaraŋdar).

34. Çattьquv.

Çamav mycelerdi tavьp, tyr-tyrin kərsetinder (*çalqav, ystev,* çalqavьc, ystevic).

I. Pirijomqa Temirtas ta ilikti. Biraq, ol əzinin tilmactьqь, pьsьqtьqь a'qьlь qazaq arasьnda baqьlatьn qaznanьŋ arqьmaqtarьnьŋ basьtь ьna səjlesip, bastьq onь kirestijanskij nacalnikke barьp bosatьp aldь.

Çьlqьcьlьqqa çaŋa daqdьlanьp kele çatqan Temirtas təŋkerisке kep kijlikti. Patsa tyskenniŋ artьnan eki ajdan soŋ arqьmaq bastьqь bir tynde çoq bop cьqtь. Arqьmaqtar bьtьradь. Bir azьn qazьna ajdap əketti. Birazь urьlardьŋ qolьnda qaldь. Çasьnan birevdiŋ ala çibin attamaqan Temirtas arqьmaqtan tьm bolmasa, bir taj minbej, birevge ilesip, çazqan çaman cal yjine qajta keldi.

Səsijt, Temirtas.

II. Birte-birte Betpaq dalanьŋ belgileri kərine bastadь: seldiregen sur bojav çuvsan. Tьrbьjqan surqьlt kəkpek, tarbьjqan quvraqan bu ra bajalьc. Boz qaraqan, çeriniŋ qьraŋь tastaq, ojpaŋь—coqat, sorqan. „Betpaq-dala" sup-sur. Çan çoq. Kəlbegen əlik tərizdi qьjьrsьz kedir-budьr dala.

Quvraqan quba çondar, ucь-qьjьrь çoq tərizdi tavsьlmajdь. Elsiz, çansьz „Betpaq-dala".

Sup-sur bujra bajalьc qaptaqan ojlь-qьrlь qьjьrsьz sur Betpaq bujra tolqьndь sur teŋizdiŋ betindej.

Sol sup-sur bujra tolqьndь sur teŋizdej Betpaqqa cьqьp, ьrqalьp çyrip otьrьp, endi Betpaqtьŋ ortasьndaqь quba cəline cьqtьq. Betpaq dalada sьdьra ajaŋdap kelemiz. On caqtь tyjege tərt yjdiŋ çyk sьmaqtarьn artьp, tizgen. Avьl bastьqьnьŋ əjeli salt at pen kəcti alьp keledi. Əjel ysti-basьna qabattap kijingen. Kej tyjelerdiŋ ystinde çaman cekpen kypisine oranьp, cocajьp otьrqan kempir, bala-caqalar kərinedi. Elsiz en dalanь qaq çarьp, ijzeŋdep, ьrqaŋdap ajaŋdap, cubalьp, tizilip çalqьz kəc keledi. Ucь-

qьjьrь çoq sur вujra tolqьndь deңiz ystinde tizвektelip, cuвap dyzip kele çatqan вir top qus tərizdi. Kəctiң çanьnda вir eki salt attь əjel keledi. Kəctiң aldь-artьna cьqьp çortьp tərt-вes ijt keledi. Kəcti qaвьrqalap, вir yjir çьlqьsьn ajdap вir вala men avьl вastьqь keledi. Çьlqь men çedel, avьldьң yrkerdej qojьn ajdap, çijren вajtaldь, çьrtьq cekpen kypili sarь вala keledi. Kəctiң aldьnda вes-altь attь kisi Mandiвekter men вiz kelemiz. Bərimiz de ьrqalьp ajaңdajmьz da otьramьz.

III. Sup-sur вolqan ajnala, qьjьrsьz, kəlвegen, quvraqan dala... El çoq...Çan çoq...ucь-qьjьrь çoq. „Betpaq-dala“ da coqtaj вolьp, sьdьrьp sav ajaңdap çyremiz. Teңizde maltьqandaj qьвьrlap, kəktegi kynniң astьna qaraj çьlçьjmьz da otьramьz... Tavsьlmajdь. Ьlqьj quвa çon, ьlqьj sur dala. Bygin de sol, ertең de sol. Birine вiri uqsajdь. Tavsьlmajtьndaj. Bizdiң de вir qalьptь, aqьrьn ьrqaqtь çyrisimiz tavsьlmajdь. Biz de Betpaqtь qaq çarьp, tavsьlmajtьn çondardь, qьrqalardь sьdьrtьp, вəgelmej, çalьqpaj sav ajaңdaj вeremiz. Elsiz, cuвalqan „Betpaq-dala“ da tavsьlmajdь. Biz de ucь-qьjьrь çoq dalanь qaq çarьp, çan-çaqqa burьlmaj, ilgeri, ьlqьj вir qalьp pen sьdьra ajaңdap ьrqaqtaj вeremiz. Çyre вeremiz... Çyrisimizde вir kycti kyj вar. Ol kyj, ьlqьj вir qalьptь ьrqalьp cuвьrqan „вalвьravьn“ kyji tərizdi, nemese quddь. „Tango“ (танго) tərizdi.

Səken, Betpaqta.

§§ 28-38. Səzdiң dьвьs qurьlьsь

Çattьquv məterijalьnьң вasqalarь kez kelgen tekistiden alьnadь.

III. Sөzdiң dьвьs qurьlьsь men вuvьn qurьlьsь

§ 34. Davьstlardьң tyr-tyri.

35. Çattьquv.

Erin davьstlarь bar sөzderdi terip kөciriңder. Erin davьstь dьвьsь bar вuvьnnьң astьn sьzьңdar. Ondaj вuvьndar sөzdiң bas çaqьnda ja ajaq çaqьnda keletinin вajqaңdar.

Ylgi: *orta, tusьna, tysti, kөz, çoq, oj, kyңgirt, çyzi.*

I. Tikcelev çasьl вetkejdiң orta tusьna kele вere Nesippaj attan tysti. Ajnalaqa kөz salqan çoq. Өlde qandaj oj вasqan kyңgirt çyzi вygin вer-de вir ret kөterilip, mьnav kең dynijege qaraqan emes. Kөzin ьlqьj tөmen salьp, çyzi de salвьrap, tuqьra вeredi.

Sol eңsesin kөtermegen вetine atьnьң avьzdьqьn alьp, qujrьqьn tirseginen keltire cort kesken kydis torь avьzdьqь alьna salьsь men вastь çerge salьp, atqulaq aralasqan kөk өleңdi вort-вort yze вastadь. Nesippaj munь cavçajlaj tysip, tabçьltpaj otьrьp, aldьңqь eki ajaqьna cьlвьr men tusav saldь. Azdan soң turьp, savьrьnan sol çaq alaqanь men aqьrьn urьp qalqanda torь at өrge qaraj вasьp өrlej вerdi. Tusav men sekirgen sajьn uzьndav kekili kөterile tysip, çelip өtip, dөң вasьndaqь өlde kimge tөrt attьn „ьzdьrastьjьn" ajta вara çatqan sьjaqtandь.

Muqtar, Izder.

Çьldaqьdaj tabьlmav
Qalqozьmnan вir çola
Ada-çuda arьldь-av...
Tөrtev вoldь вөrte ecki,
Taqьp alqa qoңьrav.
Çetkincegiң, Erkiniң
Ojnap otьr osьnav....
Өz ajtqanь вolmasa,
Sirə kөnвejt, omьrav.

Tili cьqьp, өleŋi
Tavьsьlmajtьn „ələləv"
„Ələləv" men kyldirip
Yjde bazar, bir çьrav...
Qalqozьmьz kyjlendi,
Өtken çьlь et caqьndav.
Maqta bitik mal semiz.
Qajmaq bьjьl qalьŋdav...
Qalьŋdavdьŋ ajaqь—
Endi ec kimge çalьnbav...
Çalьnbavqa bir tetik—
Çalqavlьqqa salьnbav.

Asqar, Qajnьm av.

§ 43. Buvьnnьŋ tyr-tyri.

1. Çalaŋ buvьn.

Davьstь dьbьstьŋ bir өzinen quralqan buvьndь çalaŋ buvьn dejmiz.

36. Çattьquv.

Çalaŋ buvьndardь tabьŋdar. Olar sөzdiŋ qaj çerinde keletinin bajqaŋdar.

I. Qьrqa barmaj kөp çьldan,
Qol bosamaj oquvdan
Sabaq quvqam sarьlqam.
Bilim alqam mektepte.
Esim kirip er çete
Balalьqtan arьlqam (*Ə. O.*)
Aralap saj-salanь,
Qula qum, cөl, dalanь
Çarьp zavlap kelemiz (*Ə.O.*)

Qan tөŋri muz burqanьp, muz oranьp,
Muz tylep, muz bөlenip, muz oralьp,
Çamьlьp ertөŋdi-kec muz kөrpesin
Muz qarpьq, muz tykirip, muz cьlanьp
Eçelgi Pamijriŋ de alaj-zalaj,
Muzarьtqa basьn ijip talaj-talaj.
Maqtanьp, Qan tөŋirini ortaqa alьp
Aqsaqal Tөn-Can tavь, qart Gijmalaj. (*Ç.S.*)

II. Typ tərkini əzimiz qoj. Zyhrə qьz bizdiŋ qьrmanqa tьm aq cat, ceksiz mejirim men qarajdь. Eki celek suvь əli ьjьqьnda (Q. M.) „Çeti qaraqcь“ iŋir qaraŋqьsьnda attardьŋ birin qaqьp ketyvge qamalap bir kelip qalьp edi, qazir suluvdь kərip ujalqan urьlar tьm-tьraqaj etekke qaraj zьtьp baradь. (Q. M.) Cat adamdardьŋ çaj səzderiniŋ əzi ədemi əzilge, cat kylkige ajnalьp ketken. (Q. M.) Qalqoz bastьqь Qasьm egindi erte çьjnap, ykimet borьcьn on bes kynde ətegeni ycin çoqarь dərəçeli mektepke oquvqa baratьn bolqan. (Q. M.) Ьmьrt çabьla „1-maj“ qalqozьna tanavь edirejgen, qassьz, qabaqsьz bir qara sur çigit keldi. (Ə. T.)

2 Acьq buvьn.

Eki dьbьstь buvьnnьŋ aldьŋqь dьbьsь davьssьz, ne sonor bolьp, soŋqьsь davьstь bolsa, *acьq buvьn* dejmiz $\left(\frac{Dz}{Sr} + Dь\right)$.

37. Çattьquv.

Kəcirip acьq buvьnnьŋ astьn sьzьŋdar.

Men, men edim, men edim.
Men Narьnda çyrgende
Enirep çyrgen er edim.
Ijsatajdьŋ barьnda
Eki tarlan bəri edim.
Eregisken duspanqa
Qьzьl sьrlь çebe edim.

Çaqsьlarqa ep edim,
Çamandarqa kəp edim.
Eregisken duspannan
Eki talaj bolqanda
Azьqqa etin çep edim.

Qan balasь aqsyjek,
Eçelden taban aŋdьsqan
Ata duspan sen ediŋ,
Ata çavьŋ men edim.
Eçelgi duspan el bolmas.
Etekten esip çel bolmas.
Qan balasь aqsyjek,
Bəjeke sultan, sen bolьp,

Sendej nar qospaqtьŋ balasь
Maqan oŋaca çerde çolьqsaŋ,
Qajraŋnan alqan cabaqtaj
Qьja bir soqьp as etsem,
Tamaqьma qьlqan keter demes em.

Maqambet, Bajmaqambetke ajtqan sözi.

3. **Çeŋil tujьq buvьn.** Eki dьbьstь buvьnnьŋ bas dьbьsь davьstь bolьp, soŋqь dьbьsь davьssьz ben sonordьŋ biri bolsa, *tujьq buvьn* dejmiz $Dь + \frac{Dr}{Rs}$

38. Çattьquv.

Kөcirip çeŋil tujьq buvьndardьŋ astьn sьzьŋdar. Çeŋil tujьq buvьn sөzdiŋ qaj çerinde keletinin bajqaŋdar.

Qьrqa barmaj kөp çьldan,
Qol bosamaj oquvdan
Sabaq quvqam sarьlqam.
Bilim alqam mektepte.
Esim kirip, er çete
Balalьqtan arьlqam.
Cьqqam cьnьp majdanqa,
Capqam bajqa, çavlarqa
Çalьn cacьp qalamnan.
—Sol majdanda kyreste
Өsti avьl өzgece,
Çeŋdi çavьn qasarqan—
Degen dyŋkil çer çarьp,
Bojdь bijlep, ojdь alьp
Delebemdi qozdьrqan.
Sol avьldь kөrgeli,
Barьp kөmek bergeli
Cьqtьm bir kyn qaladan

Ojalij, Cөvildir.

4. Çeŋil bitev buvьn. Yc dьbьstь buvьnnьŋ bas dьbьsь davьssьz, ne sonor, ekinci dьbьsь davьstь bolьp, ycinci dьbьsь taqь davьssьz, ne sonor bolsa, *çeŋil bitev buvьn* dejmiz. $\frac{(Dz * Dь}{Sr} \quad \frac{* Dz)}{Sr.}$

39. Çattьquv.

Kəcirip, çeŋil bitev buvьndardьŋ astьn sьzьŋdar.

Altьn taŋ men aralas
Caqьrdь gyvdək azanьn.
Əjel, erkek, kəri, ças,
Bastь eŋbekke qadamьn.

Caqьrdь gyvdək azanьn,
Ojattь barlьq adamьn;
A, degence qьzdьrtьp
Çiberdi eŋbek bazarьn.

Qumьrsqadaj qьbьrlap
Qaptadь eŋbek erleri;
Çer betin basьp, çьbьrlap
Çajnadь eŋbek çerleri.

Keŋse esigi acьldь,
Iskerler kelip entelep.
Bilim nurь cacьldь,
Qьzьl tuvlar çelbirep.

Zavьtta qaqpa acьldь,
Çumьscь kelip çumьlьp.
Eŋbek nurь cacьldь,
Çer çyzi nurqa kəmilip.

Soq-soq balqa soqьldь,
Ucqьn cьqtь çarqьldap;
Som temir balqьp sozьldь,
Qamьrdajьn bьlqьldap.

Gyvdəkke gyvdək qosьlьp,
Eŋbek kyji tartьldь:
Eŋbekci eldiŋ erleri
Eŋbekke dep caqьrdь.

Gyvdək—eŋbek azanь
Kynde erle men ajtatьn;
Qajnap eŋbek qazanь
Erlerge tabaq tartatьn.

Θtebaj, Gyvdək.

5. Avьr tujьq buvьn. Yc dьbьstь buvьnnьŋ aldьŋqь dьbьsь davьstь, ortadaqьsь sonor, ajaqьndaqь dьbьsь davьssьz bolsa, *avьr tujьq buvьn* dejmiz. (*Dь–|– Sr + Dz*).

40. Çattьquv.

Mьna səzderdiŋ icinen avьr tujьq buvьndь səzderdi terip çazьŋdar.

I. Ajdaqar. Ajlьq. Ajt. Ajьq. Ajqьn. Astьq. Aŋqav. Bolat. Basqur. Θrt. Erttevli at. Ekpin. Ekpindi çumьs. Altь. Ant. Artьq. Artta qalqan. Ant urqan. Ьŋqьl-sьŋqьl. Ьŋq etpev. Iŋkər. Eŋkildev. Oŋqa. Alcь. Alcaqьr. Ьntьq. Ьnta. Unta. Untaq. Ьrq.

41. Çattьquv.

Ədebijet kitabьnan kez kelgen tekistini alьp, avьr tujьq buvьndь səz izdeŋder. Avьr tujьq buvьn səzdiŋ qaj çerinde keletinin, kəp-az ucьrajtьnьn bajqaŋdar.

6. Avьr bitev buvьn. Tərt dьbьstь buvьnnьŋ aldьŋqь dьbьsь davьssьz, ne sonor, ekincisi davьstь, ycincisi sonor, tərtincisi davьssьz bolsa, *avьr bitev buvьn* dejmiz. $\frac{(Dz + Dь + Sr + Dz)}{Sr}$.

42. Çattьquv.

Avьr tujьq buvьndь sözderdi terip çazьndar.

Bant. Batьs. Bel. Bejnet. Bent. Bekin. Berk. Berkin. Bas-qur. Bacqurt. Anqь. Anqьrt. Anqьt. Acqьlt. Acqьltьm. Ala kör. Köz alart. Arttьr. Aqtar. Aqtart. Atqar. Apьl-tapьl. Aqart. Aqartuv bölimi. Çanвьr. Çanьlьs. Çanqьrьq. Çanqьrt. Çanqьrtuv. Canьt. Dert. Partija. Partkom. Partijzan. Pasport. Qasqьr. Qanqьr. Qanqьrt. Tasqьn. Tytik. Tyrtki.

43. Çattьquv.

Avьr bitev buvьndь söz tabьndar. Avьr bitev buvьndar sözdiń qaj çerinde keletinin bajqandar.

I. Ekindi öletinde Tatpaj coqьsьnan asьp, özendegi elge bet alьp, yc salt attь kele çattь.

Kyzgi kyn. Kök çijeginde ojdьm-ojdьm ala cavьr bult bar. Bulttan cьqьp batuvqa barьp qalqan kyn aqtьq söylesin cacqan sekildenip, çer betin çasьldandьrьp tur. Seksendegi caldaj bolьp quvarьp öni qacqan cöp, selevler kynniń söylesine bojalьp, birer myjnetke bolsa da, çasьldanьp—çasarьp turqan sekildi...

Ьldьjda, özenniń kemerinde qalьq avьl körinedi. Qatarlaj tikken kijiz yjler, kölbej ucqan kök tytin, çьвьrlaqan mal, andaqan adam. Avьldьń orta ceninde basqa yjlerden ala-böle çekelenip, qatar tigilgen yc aq yj tur.

Kyn söylesi kylimdenip qucьp aq yjlerdiń sənin burьnqьsьnan da өsirip turqan sekildi. Basqa yjler,çapьrajqan, qьjqьjqan qaraca yjler, ana aq yjlerdiń saltanatьna bas ijip, özinen-özi qorьnьp, buqьp kynqirttenip turqan tərizdi.

Өriskej bet qara qurttaj qaptaqan mal. Adьrdan tysip cubap sьjьr kele çatьr. Өrkecteri çardaj bolьp saqьmdanьp tyje kele çatьr. Çer qajьstьrьp çajьlqan mьndaqan qoj çatьr. Taj-qulьnь ojnaqtap avьldьń ystin can men вyrkep, çavqa attanqan qalьq öskerdiń qosьnьndaj bolьp, özennen suv icip cьqqan çьlqь yjir-yjir bolьp toptanьp, qaвaqqa qaraj bettep çajьlьp вaradь. Eki çьlqьcь, qajьq qurьqьn syjretip, bas bilmejtin asav вajtaldarьn qьlçaqtatьp minip, вьtьrap çajьlqan biren-saran sajaqtardь quvьp kelip aldьnqь qalьqnьń icine qosьp çyr.

Bejimвet, Sarь ala ton.

II. Dala. Çazьq. Qьs. Çьlqь

Batuvqa ajnalqan kynniń qan qьzьl söylesine вojanqan өrвisin, tөвinderdiń arasь men çьlandaj ijreleңdep ьqqa tartadь. Tөвijqattьn ainьmalь quвьlьsь men kyresip yjrengen вaluvan çьlqьlar

saqьldaqan sarь ajazqa cimirkenbesten qarsь turьp alьp, çal-qujrьqьn çelge ьsqьrtьp, kyrtikti kyrs-kyrs omьradь, tumsьqьna syŋgi turqan qundьz çyn çabaqьlar tebinderdiŋ arasьnan qьltaŋ teredi.

Men 10 damьn. Çьlqьcь—ekevmiz. Birevi kədimgi „Tuvlaqan tolqьnda" nь çazatьn Oŋabijttiŋ əkesi Maqmuttьŋ Maqan degen inisi. Ol çьlqь baqadь, men as qьlam. Ajlьq aqьm yc som.

— On caqtь qazьqtьŋ basьna kətergen kickene caŋьraqtь qara qostьŋ tyndigi cala. Iŋirde ot zavlap çanadь. Qalьŋ qara baqьrqa asьlqan et, suvьqqa buvь yjirilip, bьrq-bьrq qajnajdь. Et pisti av degende Maqan keledi.

— Et boldь ma bala?—dejdi Maqan, kijimin cecine bastap.

— Pisti.

Endece baqьrdь ala qoj, men otqa kəjlegimdi ajnaldьrьp ala qojajьn. Çaqasьnan byrip ap, zavlap turqan ottьŋ ystine ustaj qojqanda, kəjlektiŋ ici yrgen quvьqtaj dəŋgelene qaladь. Bijtter bьtьr-bьtьr etedi. Maqan tistene qojadь. Çavdь muqatqan adamca.

Men etti tysirgence ol—

— Eh-eh-eh—çanьmaj!—dep arqasьn otqa qalap, uvqalap-uvqalap aladь da, borbajьn ersili-qarsьlь eki-yc tьrnap, kijimin kijedi.

Etti çep bop ol atqa minedi. Qostan uzaj bere „Kərqulь" qa basadь. Qalqan syjek-sajaqtь qunьm qalqandaj myçip otьrqan men əleŋdi tьŋdajmьn. „Kərqulь" daqь Kərqulь Sultannьŋ əkesiniŋ kərinen cьqqan, artьnan qajta kelse, avzьnda ajdahar çatьp ap bir enemin degende çibermegenin, Kərqulьnьŋ zarlaqanьn esitkende meniŋ esime əz cecem tysedi. Kəŋilim buzulьp, kəzime irkildep ças keledi. Çetimdigimdi, cecemdi saqьnqandьqьmdь ajtьp əleŋ cьqarqьm keledi, cьqara almajmьn.

Davьs uzajdь, aqьrьndap yziledi, aj dala. Eldiŋ eŋ çaqьnь 20 caqьrьm. Tebin alьsta. Qostьŋ çanьna qasqьr kelgen, iskjegen, sarьqan, ulьqan sьqьldanadь. Yrejim ucьp, çaman kypige basьmdь oraj qojam, ujьqtap qalam.

Əleŋ cьqarsam degen ojdьŋ alqac basьma kiryvi osь boluvqa tijis.

Səbijt, Çьlqьcь.

III. Çan ucьrьp Cermek əkesine qaraj umtьla berem degende, mandajьnьŋ aldьn ala siltegen qьlьc çarq etti...Cermek seskenip ketip, basьn kejin qaraj tartьp qalam degende, çelkesi bir nərsege tars etkendej boldь.

—Ojbaj! dedi...

Çurttьŋ basь qosьlqan soŋ birtindep sandьqtь acьp, asьl bujьmdardь esepke aluv bastaldь. Tizbektelgen kəp kilt Nesibelinin qolьnda. Əcekejli sandьqtardьŋ canduvьn bosatьp, birtindep acьp, icindegi bujьmdarьn ortaqa alьp tastap çatьr.

Sejpen Cermektiŋ qatьn bastap oqьqannan aq tiksinip, surlanьp sala berdi. Orta çerine kelgende qolьnan qat tysip ketti. Bezgek bolqan adamdaj tula boja qalc-qalc etti.

Bejimbet, Sarь ala ton.

§ 44. Buvьnnьŋ çьlьsuvь men kirigyvi.

Buvьn çьlьsuvь. Tujьq buvьn men bitev buvьnnan kejin çalaŋ, ne tujьq buvьn kelip, eki arasьnda davьs tьnьsь bolmasa, buvьndar *çьlьsadь.*

44. Çattьquv.

Kəcirip buvьnь çьlьsqan səzderdiŋ bastapqь tyrin çaqcaqa alьp buvьndap çazьŋdar.

Ylgi: Qamijt kyndegisindej təŋertеŋ saqat 8 de tu-rьp (turьp), terezeden qarap, kyzgi salьmqь çaŋbьr ar-tь-nan (art-ь-nan) a-cьl-qan) (ac-ьl-qan) kynniŋ cu-va-qь-na (cu-va-qь-na) kəŋildengendej boldь.

Qamijt kyndegisindej təŋertеŋ saqat 8 de tu-rьp, terezeden qarap, kyzge salьmqь çaŋbьr ar-tь-nan a-cьl-qan kynnin cu-va-qь-na kəŋildengendej boldь.

Suvьq suv men be-ti qo-lьn çu-vьp, ustara men ca-cьn tegis qьrqьzqan. Ba-sьn, mojnьn çu-vьp, ajnanьŋ aldьna ke-lip, be-ti, qo-lьn syr-ti-nip, mojnьn ьspalap turdь. Tynde qaqaz qarap o-tь-rьp kec çatqan edi. Ujqьsь qanbaqan tərizdi. Ajnaqa betin taqap, oŋdap qarap, kəz-de-rin a-lar-tьp, kəzi-niŋ qьzarqanьn, azьraq qantalaqanьn kərdi. Sonan son ba-sьn kejinirek a-lьp, oŋ çaq ь-jь-qь-na, sol çaq ь-jь-qь-na çumьr mojnьnьŋ çuvan kycti siŋirlerin qattь ustap qьsьp qo-lь men tyjgiledi.

Səken, Bandьnь quvqan Qamijt.

Buvьn kirigyvi. Çalaŋ buvьn men acьq buvьnnan kejin çalaŋ ne tujьq buvьndardьŋ biri kelip, arasьnda davьs yzilmese, *buvьndar kirigedi.*

45. Çattьquv.

Buvьnь kirikken çoldardь tabьqdar. Avьzca ajtqanda qandaj dьbьs çojьlьp ketetinin bajqaqdar. Çoldardьq buvьn sanь birdej me?

Aspannьq ulь Ala asqar.
Asqardьq çygi quz tastar.
Kərgeni onьq çalqьz çel.
Aqьnь boran, ulь əzen,
Aq davьl aspas ac kezeq.
Qarta qatpar, bujra bel.
Cьrcь cubar çьlandaj,
Çav çumьrь qumandaj,
Qolqa qolat quba qum.
Seqseq bujra seksevil,
Çabaqь caqьl, bar ceqgel.
Curatь cuvda, cьlar çьn.
Əleqdi əzek, tuzdь sor,
Əzendej ərlen uzьn çoı.
Təbede top-top toraqqь.
Çьqqьldь çьnьs, çejdeli oj—
Oj—boj, bizdiq meken qoj!
Saqьnam qattь solardь.
Qьz bilek Qoqa, Quvlь kəl,
Qasqьrь qajsar, Qaban ər,
Qamьstь qoqam, nuv dylej
Çajnar ma çasьl kyrkirej?
Əser me kəgiq dyrkirej?
Qьzqьlь qьzdьq ernindej,
Bozqьlь bozdьq onьndaj,—
Qьrdan atqan taq suluv.
Atqan oq arba tytin tuv...
Sol syvret tipti tьm suluv—
Taqda tavqa cancьluv.
Qьbьr-qьbьr qazaqь yj...
Qalavьc qatьn, qaraca yj.
Toqtьcaq ton, kir tumaq.
Calaqaj caruva, calap mas.
Tьr—tьr—tьr—tьr—tьs aqac:
Mə—ə—ə—ə—qozь, ьlaq.
Çarlь-çalcь, batьraq,
Kedej orta, dabьrap,

Kөcpek qamьn qamdavlь.
Өgizinde ьqьrcaq.
Erttevli tur sur colaq.
Tyje tegis qomdavlь.
Kedej kөcti, topьr... top....
Baj kөcpedi, kөlik çoq.
Baj kөcerge kөnli çoq
Kedej kөcse, çolь bop,
Bajdьq kөcer çөni çoq.
Baj aldьnda өmir çoq.

Ilijas, Otarba.

§ 45. Buvьnnьq çuvanь men çinickesi.

Bir buvьndaqь dьbьstar tygeli men çuvan, ne tygeli men çinicke boladь. Ekinci sөz ben ajtqanda, qazaq tilinde çuvan, çinicke bolatьn çeke dьbьs emes, buvьn.

Bir sөzdiq icindegi buvьndardьq biri çuvan, biri çinicke bola beryvi mymkin.

46. Çattьquv.

Çuvan—çinicke buvьn aralas kelgen sөzderdi terip kөcirinder.

Bizdiq Sobetter Odaqьnьq proletarijatь talaj qьjьncьlьqtardь basьnan өtkizdi. Azamat soqьsь dөvirinde partijanьq bascьlьqь arqasьnda qasьqtaj qanьn ajamaj, urьs majdanьnda revolyvtsija çavlarьn çeqdi. Buzьlqan caruvacьlьqtь tyzetip, qьjьncьlьqtarqa qaramastan, өlde nece өnerli kөsip alьptarьn saldь. Sol alьptardьq biri Balqac qurьlьsь. Bul qurьlьstьq bastьqь Ijbanop çoldas kөsemimiz Stalinge vөde bergende qurьlьstaqь mьqdaqan çumьsсьlar armijasьna, eqbek erleri—staqanьpсьlarqa senip berdi.

„Bolcebiktik sert—berik sert". Bul sertti orьndav—1937-çьldьq birinci qьnuvarьnda Ulь otanьmьzqa mьs beryv. Balqac qurьlьsьndaqь barlьq çumьsсьlardьq, inçener-teqnik qьzmetcilerdiq, partija, kөsipcilik, komsomol ujьmdarьnьq bygin tandaqь eq bastь mindeti. Çumьstь bar çigerin salьp istese, bul mindetti Balqac kollektibiniq orьndajtьnь sөzsiz. „*S. Q.*"

47. Çattьquv.

Ьl ąьj çuvan b ıvьnnan quralqan sөzderdi tabьqdar.

Mьna kөc, [1]) kimniq kөci?—Qazaq kөci
Kөktemde çajlavьna kөcken osь.

[1]) Bul өlең Qazaqьstan ykimeti Orьnbordan Qьzьl ordaqa kөckende çazьlqan.

„— Көс көlikti bolsын aq!
— Ajtsын, ajtsын!“
Çajqaңdap çьlь çyz ben ylken kici.
Мьrqьmbaj qul tuqьmь көctiң basь.
Bir çasap quvanьc pen kəri, çasь.
Qьzьl tuv qoldarьnda çelbiregen.
Bezengen ças buvьn men көctiң qasь.
Qosьlьp ən cьrqajdь qьz ben çigit.
Bəjbice zarlь ənderin tьңdap turьp:
„Erke өsken erkin dala ulandarьn—
Demevin bostandьqtьң!“ dedi kylip.
Sarь arqa cьn tyrine bygin kelgen,
Saqьnqan eli kelip qanca çerden.
Көl basь munar, saqьm kylimdejdi,
Qol вьlqap „kelci kel!“ dep cьqsaң belden.
El barьp çaңa çurtqa qonqan kyni
Bas qosqan qalьң qazaq ulь tobь
Armansьz alqasьna salьp cecpek,
Bar bolsa, nendej muңь, nendej çoqь?
Alьstan aңsap kelgen kedej ulь
Astana çaңa çurtqa qonqan kyni
Tarьjьqtьң tar soqpaqьn attap өtip,
„Erikti el boldьm!“ dep cьqqan kyni.
Çelbirep qoldarьnda teңdik tuvь,
Arqanьң erkin ulan—uctь quvь.
Əlemge ajьrьqca nur berip tur,
Kyңirentip sarь arqanь көctiң cuvь. *B.-M. Көc.*

48. Çattьquv.

Ьlqьj çiңicke buvьnnan quralqan sөzderdi tabьndar.

Çelbiretip tuv alьp,
Myvzijke men uvanьp,
Qaladan cьqtь ças tilek,
„Boldьq—dep Əsker“ quvanьp.
Çetkincek qazaq ulanьң
Tappaq өner quralьn.
Cattanьp, qozqap çөneldi
Ijnternatsijonal uranьn.
Zalьm patca kezinde
Çөterlik boldь buqqanьң.

Өz aldьna el bolьp,
Qazaqtan tuŋqьc cьqqanьŋ.

Çasaradь ykimet
Eŋbekci kedej ulь men.
Burьlmaj tyzyv barьŋdar
Leninijzm çolь men!

Çetkincegim, ças batьr,
Təvekelge bel bajla!
Umtьlьp alqa bas, batьr!
Nadandьqtan çoq pajda.

Quttь bolsьn, ças buvьn,
Qoiqa ustaqan tuvlarьŋ!
Qьzьl əsker atьn ap,
Tuŋqьc cьqqan çoldarьŋ!

Umtьlьp өner yjrenseŋ,
Qatarьŋnan asasьn.
Өz aldьna kərkejip
Çasasьn əsker, çasasьn!

Colpan, Tuŋqьo əsker.

IV. Sөz mycelerinin qьjьndasuvь

§ 46. Buvьnnьn kyci. Sөz ekpini.

Әr sөzde bir buvьnnьn ala-bөle kycti ajtьluvьn *sөzdin ekpini* dejmiz. Kycti ajtьlqan buvьndь ekpindi buvьn dejmiz.

Qazaq tilinde tybir sөzdin ekpini soŋqь buvьnьnda boladь. Qosьmcalь sөzderde de ekpin kөbinese ajaqta boladь. Biraq, qajsь bir qosьmcalar ekpindi өzine çolatpajdь da, sonan ekpin ajaqqa bara almaj toqtap qaladь.

49. Çattьquv.

Ekpini soŋqь buvьnqa kelmejtin sөzderdi terip çazьndar.

— Coqpar.

— Coqpardьn asuvь.

Bul—atь cuvlь ataq. Tyrkistan-Sibir temir çolь qolqa alьnqalь Coqpardьn daŋqь Sobet Odaqьnьn kelesine mөlim, estigen qulaqqa ertegi.

Sol Coqpardьn coqtьqьnda otьrmьn. Coqparda erekcelik te çoq. Ertegi de çoq.

Almatьnь bavьrьna alьp çatqan asqar Alatavdьn çьlqьcь qurьqьnьn tavsьlqan tabanьndaj silemi, syjir qujьrqь—Qordaj. Qordajdьn qujrьqь—Coqpar.

Coqpardьn qazirgi cojьn çol asьp çatqan çeri byjrek-byjrek bьdьrqaj, tavsьmaq. Bavьrdaj qara adьr, qoŋьr mьjqь qьzьl qorьm tastaq, qьz emcekter. Anav Muqaçardьn muqьl tavьnьn tuvьsqanь. Munda esitkenge ertegi bolarlьq Alatavdьn qurьc quzь, almas muzь, meŋrev qarь, asav aŋь, çaqpar-çaqpar tasь, baraqь ormanь, mal bulaqь, çazьq çajlavь çoq. Kyjgen etiktin qonьcьndaj qurьsьp-tьrьsьp çatqan qara bucьq coqattardьn qaq tөbesinde otьrmьn.

Aspan ala bult. Kyn kyrkirep çөtelip keledi. Sirkirep çavqalь keledi. Qazir nөser qujadь. Qujadь da qujadь. Ilezde çadь-

rajdь. Kyn quvьrdaqtaj quvьradь. Əve ajnalьp çerge tysedi. Taqь вuzьladь. Alaj-tylej çel soqadь. Tavdь, tastь tuvlaqca sавap davьl boladь. Ol da өtedi. Çibek iqir, qoqьr kec вastaladь. Coqpardьq өvesi osьndaj ala qujьn.

Anav—Oq tystikten teristikke taman taspadaj uzьn sьzьq—çol sotsijalcьl Sobet Odaqьnьq qan tamьrь — Tyrkistan-Sibir magijstralь.

Ilijas, Coqpardьq coqtьqьndь.

50. Çattьquv.

Ər sөzdiq ekpin вelgisin (ytir) qojьp kөciriqder.

Өtken çazdьq basьnda
Astananьq qasьnda
Ərtel actь 40 kedej.
Turmьsь men sanastь,
Tatuv вop avьz çalastь,
Ujьmdastь qьqq demej.
Azьqьn satьp qaltalap,
Otьn satьp arqalap,
Qor çьjnadь qьjnalьp,
„Men" „sen" demej talasьp
Çoqьna bəri qarasьp
300 som taptь çьjnalьp.

Istiq qara qьzьqьn:
Myceniq çazdь tizimin.
„Pəlence pəlen balasь,
Yjinde pəlen çanь bar,
Birdi-ekili malь bar,
Pəlenniq çoq qarasь".
Bir вəlek qaqaz çьjьlьs qat:
„Pəlen kyni pəlen vaq
40 yj kedej çьjnaldьq.
Məçiliske aqa Qurmamвek,
Bajandavcь Turmanвek.
Acuvqa ujьm ojlandьq.
Basьnda sөzdi tьqdadьq,
Ic kimde qarsь turmadьq".
Bir вetinde qararь:
„Bөrimizde çalcь edik,

Otьncь, suvcь, malcь edik,
Çavьrьnnan tyspcj çabaqь.
Çerimiz bijik dөŋ edi,
Eginge suvь kem edi.
Çьldan çьlqa çydedik.
Baradь turmьs qьjьn bop.
Ykimetten ujьm bop
Suv macijne tiledik".

Qalmaqan, Ylgi.

§ 47 Singarmonijzm (yndestik zaŋь).

Tyвir myce men qosьmca mycelerdiŋ yndesyv zaŋьn *singarmonijzm* dejdi.

Tyвir myceniŋ soŋqь вuvьnь çuvan ajtьlsa, qosьmcalardьŋ вar вuvьnь da çuvan ajtьladь; tyвirdiŋ soŋqь вuvьnь çiŋicke bolsa, qosьmcalar da çiŋicke ajtьladь.

Tyвirdiŋ soŋqь вuvьnь çuvan вol, çiŋicke вol, oqan yndespejtin qosьmca çalqana qojsa, вudan kejingi qosьmcalar osь toŋ mojьn qosьmcanьŋ avanь men ne çuvan, ne çiŋicke вoladь.

Tyвirdiŋ soŋqь вuvьnьna, nemese toŋ mojьn qosьmcaqa erip çuvandaqan, ne çiŋickergen qosьmca вuvьndarьnьŋ вərin de estilyvince — çuvan çerinde çuvan, çiŋicke çcrinde çiŋicke—çazamьz.

51. Çattьquv.

Sьzьqca turoan çerge tijisince ь nemese ї qojьp kөcirinder.

I. Artel myceler-n-ŋ ər qajssь-n-ŋ çer-n вөl-p turqan вurьnqь meçelerd-ŋ (cek aralard-ŋ) вəri de çojьlad-, caruvac-l-q çerler-n-ŋ вarlьqь tutas вir ьŋqaj çerge ajnaldьr-lad-. Bul çer arteld-ŋ вirlesken pajdas-nda вolad-.

Arteld-ŋ qarav-ndaqь çer (Sobetter Odaqьndaqь өzge tyrlçerd-ŋ вarlьqь sьqьldь) çalpь qalьqt-ŋ memlekett-k mencig-. Bul çer çumьsc- qara caruva memleket-n-ŋ zaŋdar- вoj-nca arteld-ŋ udajь—jaqnьj өmir вoj- pajdalanuv-na вekit-l-p вer-lgen. Bul çerd- arteld-ŋ sat-p aluv-na da, satuv-na da, çalqa вeryv-ne de вolmajd-.

Avdand-q atqaruv komijtet- çerd- udajь pajdalanuv tuvralь ər bir artelge memlekett-k akть qaqaz bered-.

II. —At-ŋ-z kim?

—At-m Bəken, cьraq-m. Əlibaj degen kisiniŋ balasm-n.. Əkem Əliba-j əmir-ne qoj baquv men ətken eken . . . —dep Bəken ətken tarьjq-n qaza çəneid-.

Bul—əzim-zge tanьs, Bavcann-ŋ Bəken- bold-. Biraq, munda əzger-s kyct-: burьnq- Bəken oŋajl-q pen səjlemejt-n edi, „ic-mdeg-n- ojlap tap!" degen adamca tomsьraj-p otьra beryvc- edi; mьna Bəkenn-ŋ avz- avz-na çuqpajdь; ьs-lqan, bir sьpьran- kərgen Bəken; dos pen qast- ajьrqan Bəken; ətkendig- qates-n mojn-na al-p əkingen Bəken . . . Bul mylde çaŋa Bəken. Eki səz-n-ŋ bir-nde „kedejler tab-, „bajlar tab-" dep taŋdajь taq-taq etedi.

Bejimьet, Ravcan kommunis.

Kəp buvьndь tybirdiŋ soŋqь buvьnьndaqь davьstь dьbьs *a* ekeni, jə *ə* ekeni dydəmal, nemese dydəmal bolmaj aq anьq *ə* dьbьsь bolsa da, qosьmca çuvan tybirge çalqanqandaqьdaj çuvan ajtьladь da, *a* men *e*, *q* men *k*, *ɋ* men *g*-niŋ birevi keletin qosьmcalarda *a*, *q*, *ɋ*—çazьladь.

Oŋajlьq ycin ondaj tybirlerdiŋ soŋqь buvьnьna da *ə* çazьlmaj, *a* çazьladь.

52. Çattьquv.

Təmendegi səzderge eki tyrli qosьmcanьŋ durьsьn çaloqap kəciriŋder.

Kitap $\frac{ke}{qa,}$ kitap $\frac{ten}{tan,}$ caj $\frac{ge}{oja,}$ melitsija $\frac{ge}{oja,}$ melijtsija $\frac{den}{dan,}$ komijsija $\frac{oja}{ge,}$ çarьja $\frac{ladь}{ledi,}$ dynija $\frac{da}{de,}$ Cəmsija $\frac{oja}{ge,}$ macijna $\frac{de}{da,}$ macijna $\frac{oja}{ge,}$ Azija $\frac{de}{da,}$ Azija $\frac{dan}{den,}$ Ijtalija $\frac{dan}{den.}$

Tybir mycenиŋ soŋqь dьbьsь ynsiz davьssьz bolsa, qosьmcanьŋ basqь davьssьz dьbьsь (sьbьr dьbьstьlar men sьbьs dьbьstьlardan basqalarь) da ynsiz boladь.

Tybirdiŋ soŋqь davьssьzь yndi bolsa, qosьmcanьŋ basqь davьssьzь da yndi boladь.

Qosьmcanьŋ bas dьbьsь davьssьz bolmaj, sonor bolsa, retine qaraj, birde sonor, birde ynsiz davьssьz, birde yndi davьssьz bolьp ,almasьp otьradь.

53. Çattьquv.

Kəcirip, ynsiz dьвьstan вastalьp turoqan qosьmcanьn astьn tyzyv sьzьq pen, yndiden вastalьp turoqandarьnьn astьn ijrek sьzьq pen, sonordan вastaloqanьn eki sьzьq pen sьzьndar.

1921-çьldьn kyzge salьm kezi edi.

Qamьjt qьzmet qьlьp çyrgen ojazda вandьlar cьqa вastadь. Вandьlar вir çerde 2 kisi, вir çerde 3 kisiden quralqan, вentopke altatar, qьlьc, вombь asьnqan; kycigin aldьrqan qasqьrca kezip, eldin taqь da yrejin ala вastadь. 1919-çьlqь Qalcaq əskeri men qьzьldьn əskeri qaptap, ersili-qarsьlь cавuvьldasьp qacqьlьqtь-quvqьlьqtь əskerdin calьqь tijgen el soqьs dyrвeleni вasьlqan son uvh! dep dem alqandaj вolьp edi. Endi 1921-çьldьn kyzine „вandь" degen вəle cьqa вastaqan son momьn caruva taqь da tьnьc ujьqtaj almaj вastadь.

Вandьlar вygin вir çerde kərinse, ertең вarьp kyndik çerden cьqadь. Tənertең ja tynde вir avьlqa çerdin astьnan cьqa kelgendej çetip, qutьrqan qasqьr tijgendej, qatьn-balanь cuv ete tyskizedi. Mьltьq atьp avьldьn ьjmanьn yjirtedi; momьn çurttь malьnan, çanьnan tyniltedi; çaqsь at, çaqsь kijimderin qolca alьp ketedi. „Tьquvlь mьltьqtarьn вar, oqtarьn вar, tez tavьp вer" dep, qolьna tysken erkekti qьp-qьzьl ala qьlьp tepkilep, mьltьq dymderi men mьçqьlajdь. Qatьn-balanь da sавajdь, çəвirlejdi. Yjdi talqandajdь, elde çyrgen meletsenerlerdi aндьp, ustap, qarsьlьq qьlqandarьn өltirip, mьltьqtarьn alьp, өlikti mьçqьlap вorcalap ketədi.

Səken, Вandьnь quvqan Qamijt.

Tyвirdin soңqь dьвьsь *q, k, p,* dьвьstarьnьn вiri вolьp, qosьmcanьn вas dьвьsь davьstь вolsa, mьnav ycevi yndi tyrge kəcip *q, g, в* dьвьstarьna ajnaladь. Вular estilyvince çazьladь.

54. Çattьquv.

Mьnı səzderge təmendegi ylgi вojьnca təveldev çaloqavlarьn qosьndar.

Kitap — kjtaвьmьz, kitaptarьmьz.
Esep —
Kyrek —
Celek —
Azьq —

Sьzьq · ·
Kerek —
Bilek —
Ctap —
Talap —
Sьnap —
Arьq —
Aptek —
Astьq —
Bastьq —

Qosьmca çalqьz *v* dьbьsь bolьp, tүbirdiң soңqь dьbьsь davьssьz ben sonordьң biri bolsa, bulardьң arasьna qьstьrьlqan kelte davьstь dьbьs *u, y soladь*.

Tүbirdiң soңqь dьbьsь kelte davьstь *ь, i* bolьp, qosьmca *v* dьbьsь bolsa da, tүbirdiң soңqь kelte davьstь *ь, i* dьbьstarьn *u, y* davьstьlarьna ajnaldьramьz.

55. Çattьquv.

Mьna sөzderdi kөcirip sьzьqcanьң ornьna tijisti ərpin qojьңdar.

1. Çaz-vcь, ajt-vcь, çyr-vci, bar-vcь, kel-vci, kel-vge, bar-vqa, kemek-tes-vge.

2. Oqь—oqu-vcь, qarqь—qarq-vcь, qarь—qar-vcь, teli—tel-vci, kemi—kem-v.

3. Sьn—sьn-v, çan—çan-v, as—as-v, qaras—qaras-v, talas—talas-v, tartьs—tartьs-v, qaras—qaras-v.

4. Taran—taran-v, qaqьrьn—qaqьrьn-v, ajnal—ajnal-v, erin—erin-v, çerin—çerin-v, tazalan—tazalan-v, emden—emden-v.

MAZMUNЬ

I. Sөjlem

Bet

Sөjlem (I) 5
Sөjlemniŋ sazь (2) 6
Sөjlem myceleri (3,4,5,6,7) 8
Çalaŋ sөjlem men çajьlma sөjlem (8,9) 11
Tolьq sөjlem men olqь sөjlem (10) 13
Sөzdiŋ tuvra kyji men вurma kyji (11,12) 14
Çalqavьctar (13) 16
Çetek sөz вen çetekci sөz (14,15) 17
Anьqtavьc вen tolьqtavьc (16,17,18) 19

II. Sөz tuloqasь

Tyвir sөz вen qosьmcalь sөz (19,20) 21
Çalqavlь sөz вen ystevli sөz (21) 22
Өli qosьmca, өli tyвir (22,23) 23
Kirikken tyвirler (24) 25
Qosar sөzder (25,26,27,28,29,30,31,) 26
Qosalqь sөzder (32) 33
Bir myceli sөz вen kөp myceli sөz (33) 35
Typ myce men çamav myce (34) 37

III. Sөzdiŋ dьвьs qurьlьsь men вuvьn qurьlьsь.

Davьstьlardьŋ tyr-tyri (35) 40
Buvьnnьŋ tyr-tyri (36,37,38,39,40,41,42,43) 41
Buvьnnьŋ çьlьsuvь men kirigyvi (44,45) 47
Buvьnnьŋ çuvanь men çiŋickesi (,46,47,48) 49

IV. Sөz myceleriniŋ qьjьndasuvь

Buvьnnьŋ kyci. Sөz ekpini (49,50) 52
Singarmonijzm (51,52,53,54,55) 54

Автор аттағының қысқартылып çазылған белгileri.

А. — Абаj.
А.Т — Asqar.
В.М. — Бejимбет.
С. — Сәngerej.
Ç. — Çaqan.
Ә.Т. — Әбdilda.
Қ.М.— Қабijt.
Қ.О.— Қalij.
І.Ç. — Ілijas.
L.M.— Mirzojan.
М. — Muqtar.
Ө.Т.— Өтебаj.
Q.A.— Qalmaqan.
S.M.— Сәбijt Muqan ұлы.
S.D.— Сәбijt Дәnentaj ұлы.
S.S. — Сәken.
„S.Q". „Sotsijaldы Qazaqыstan".
S.M.— Sultan Maqmut.
Т.Ç.— Таjыr.
U.Q.— Uzaqpaj Qұlымбet ұлы.

БИБЛИОТЕКА
№ 327
Бугубаева Ж. Т.

Ответ. редактор М. ЖАНГАЛИН
Технич. ред. Дж. БЕКБАУЛОВ
Ответ. корректор Л. АШКЕЕВ

Сдано в производ. 7/VIII 1936 г. Формат бумаги 62X94 1/16
Подписано к печ. 10/VIII 1936г. Об'ем 3,75 п./л.
Казиздат № 264. Тираж 27150 экз.
Уполкнига лит. 11—1831. Знаков в 1 п./л. 40000.

Цена 35 коп. Переплет 25 коп.

г. Алма-Ата Книжно-Журнальная типография НКМП. Зак. № 336.